

XƏZƏR UNİVERSİTETİ

Fakültə: İqtisadiyyat və biznes yüksək təhsil fakültəsi

Departament: İqtisadiyyat və Menecment

İxtisas: Biznesin təşkili və idarə edilməsi (Mühasibat uçotu)

MAGİSTR TEZİSİ

**Mövzu: Kommersiya təşkilatlarında risklərin qarşısının alınmasında
auditin rolu**

Magistrant: Ələkbərov Murad

Elmi rəhbər: Sadıqov Abdulkərim

Məsləhətçi: _____

İyun - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	7
1.1 Elmi-nəzəri tədqiqalara əsasən risklərin əsas xüsusiyyətləri.....	7
1.2 İqtisadi dinamika əsasında risklərin idarə edilməsinə elmi yanaşmalar.....	12
1.3 Risklərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasında auditin rolu.....	17
1.4 Risklərin təsnifatı.....	25
II FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA FƏALİYYƏTİN İLKİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ AUDİTİN PLANLANMASI ÜÇÜN MÜASİR ÜSULLAR.....	32
2.1 Azərbaycanda kommersion təşkilatlarının mühasibat və statistik hesabatlarının əsas göstəriciləri və istifadəçilər tərəfindən onların istifadə problemləri.....	32
2.2 Audit zamanı maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli kənarlaşma risklərinin qiymətləndirilməsinin müasir üsulları.....	43
2.3 Təşkilatdaxili riskin qiymətləndirilməsi və müəyyənedici amillərin təsirinin uçuğu üsulları.....	47
III FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATINDA RİSK ƏSASLI AUDİTDƏ PLANLAŞDIRMA TEXNİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.....	52
3.1 Kompüter texnologiyalarından auditor riskinin qiymətləndirilməsində istifadə edilməsi imkanları.....	52
3.2 Kommersion təşkilatlarının auditində risk səviyyələrinin hesablanması kompleks metodologiyası.....	57
3.3 Audit risklərinin idarə edilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	65
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi və onun qloballaşması şəraitində müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, rəqabətin artması idarəetmə prosesinin səmərəliləşdirici alətlərindən biri kimi auditin rolunun artması baş verir.

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, audit mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını təmin edən fəaliyyət kimi qəbul edilir. Müasir audit fəaliyyəti müxtəlif və irimiqyaslı vəzifələri yerinə yetirməyə qadirdir. Xüsusən, daxili audit kommersiya müəssisə və təşkilatların üzləşdiyi risklərin idarə edilməsi prosesində daxili nəzarət sisteminin etibarlılığına və effektivliyinə, o cümlədən yalnız maliyyə deyil, həm də ticari və iqtisadi əməliyyatlara nəzarəti, korporativ siyasət və prosedurlara riayət olunmasına nəzarətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı fəaliyyətdir. Bu həmçinin yeni məhsulların təklifi, informasiya sistemlərinin istifadəsi, eləcə də kommersiya fəaliyyətinin yenidən qurulması prosesində səmərəliliyi artırır.

Kommersiya təşkilatlarında auditor fəaliyyəti səhvlərə və sui-istifadəyə qarşı müdafiəni təmin edir, potensial “risk sahələrini” və gələcək çatışmazlıqları və ya problemləri aradan qaldırmaq üçün imkanları müəyyənləşdirir, idarəetmə sistemlərində risklər baxımından zəif cəhətləri aşkar etməyə, eləcə də onları gücləndirməyə kömək edir. Təşkilatların idarəetmə orqanları müəssisənin idarə edilməsi funksiyalarını yerinə yetirməkdə onlara kömək etmək üçün əlavə resurs kimi daxili auditorların xidmətlərindən istifadə edirlər. Bundan əlavə, müstəqil daxili audit şirkətin investisiya cəlb ediciliyinin əsas elementidir.

Ümumiyyətlə, kommersiya təşkilatında səmərəli daxili audit sisteminin yaradılması kəskin rəqabət şəraitində təşkilatın səmərəli fəaliyyətini, sabitliyini və müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun maksimum inkişafını təmin etmək, həmçinin təşkilatın resurslarını və potensialını qorumaq və səmərəli istifadə etmək imkanı verir. O cümlədən, təşkilatın idarə edilməsində kommersiya, maliyyə və digər riskləri vaxtında müəyyən etmək və minimuma endirmək, idarəetmənin bütün səviyyələrində müasir, daim dəyişən iqtisadi şəraitə adekvat olan, təşkilatın fəaliyyətini daxili və xarici mühitdəki dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşdırmağa imkan verən informasiya təminatı sistemini formalaşdırmaq auditin səmərəli təşkili nəticəsində baş verir.

Müasir şəraitdə kommersiya təşkilatlarının idarəetmə strukturunda auditin rolu və funksiyaları kəskin şəkildə dəyişir. Auditorların əsas vəzifəsi mülkiyyətçi və ya səhmdarların, şirkət rəhbərliyinin və potensial investorların nümayəndələrinə maliyyə hesabatlarının etibarlılığına, mövcud daxili nəzarət sisteminin effektivliyinə zəmanət verməkdir. Risklərin minimuma endirilməsi üçün fəaliyyətin mövcud qanunvericiliyə uyğunluq səviyyəsi, biznes

proseslərinin işləməsinin qanunauyğunluqları, təşkilatın aktiv və öhdəliklərindən istifadənin səmərəliliyi müəyyənləşdirilməlidir.

İqtisadi sistemdə risklərlə əlaqədar yeni çağırışlar auditorların işinin əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını və mütəmadi təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan audit fəaliyyətinin əhatə dairəsi də əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Belə ki, strateji planlaşdırma, korporativ idarəetmə, əməliyyat fəaliyyətləri, risklərin qiymətləndirilməsi audit risklərinin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması məsələləri də əhatə olunur.

Kommersiya müəssisə və təşkilatlarının fəaliyyətində idarəetmə prosesinin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə kompüter texnologiyalarından istifadə vasitəsilə risklərin idarə edilməsi, həmçinin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq audit təşkil etmədən mümkün deyil.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Qiymətləndirmə və nəzarət üzrə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini təmin edən korporativ risklərin, qiymətləndirmə ehtiyatlarının və öhdəliklərinin auditinin nəzəri əsaslandırılması və metodoloji vasitələrinin tədqiq edilməsidir. Müvafiq məqsədə uyğun olaraq, tədqiqatın strukturunu və ardıcılığını müəyyən edən qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Risklərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasında auditin rolunu müəyyən etmək;
- Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq riskəri təsnifatlaşdırmaq;
- Azərbaycanda kommersiya təşkilatlarının mühasibat və statistik hesabatlarının əsas göstəriciləri və istifadəçilər tərəfindən onların istifadə problemlərinin həlli yollarını müəyyənləşdirmək;
- Kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının müqayisəli təhlilini aparmaq;
- Risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar təkliflər hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi ölkə və beynəlxalq səviyyədə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti, o cümlədən “Finca Azərbaycan” və “FinEx Kredit” bank olmayan kredit təşkilatının maliyyə hesabatları, tədqiqatın predmeti kimi isə mühasibat uçotu sahəsində qanunverici və tənzimləyici baza, risk dəyərləndirmə metodları, audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri çıxış edir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqat həyata keçirilərkən yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, qanunvericilik aktları, beynəlxalq standartlar və onlar üzrə açıqlamalar, o cümlədən müxtəlif ixtisaslaşmış təşkilatların tövsiyələri, bundan

əlavə konkret olaraq kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarından informasiya bazası kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

- Kompleks yanaşma
- Statistik təhlil
- Keys study
- Qruplaşdırma metodu
- İnduksiya metodu

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat həyata keçirilərkən bir sıra çətinliklər də mövcud olmuşdur. Belə ki, beynəlxalq standartlarla bağlı yeniliklərin əsasən xarici mənbələrdən əldə edilməsi məhdudiyyət kimi dəyərləndirilir. Bundan başqa şirkətlərin rəsmi məlumatlarının əldə edilməsinin qeyri-mümkünlüyü və bəzi məlumatları şirkətin adının konfidensial qalması şərti ilə verilməsi tədqiqata məhdudiyyət kimi sayıla bilər.

Tədqiqata uyğun elmi yeniliklər. Tədqiqatın elmi yeniliyi ölkədə kommersiya təşkilatlarının auditinin nəzəri baxımdan müəyyən məsələlərinin və təşkilinin müasir tələblər əsasında işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Dissertasiyanın elmi yeniliyi risk yönümlü daxili auditin müasir konsepsiyasının, daxili audit risklərinin idarə edilməsi üçün xüsusi metodoloji texnikanın və praktiki metodların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Buraya həmçinin risklərin idarə edilməsinə nəzarət tədbirlərinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, sıralanması və işlənilib hazırlanması daxildir. Müvafiq prosesdə elmi yenilik kimi qəbul edilən və müdafiəyə təqdim edilən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- təşkilatların idarəetmə sistemində auditin təşkilinə dair müasir tələblərin formalaşdırılması.

- daxili auditin təşkili və aparılmasının xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi;

- mövcud biznes mühitində onun mahiyyətini əks etdirən “riskə əsaslanan daxili audit” anlayışı tədqiq edilmiş və şirkətin daxili auditinin risklərinin təsnifatı hazırlanması;

- kommersiya təşkilatlarının idarə olunması prosesində yaranan risklərlə yanaşı audit risklərinin keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin aparılması və risklərin əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat sualı/hipoteza. Risklər müxtəlif səbəblərdən yaranır. Bu baxımdan risklərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasında auditor mühüm rol oynayır.

- Kommersiya təşkilatlarında audit risklərin müəyyən olunmasında və idarə olunmasında effektiv vasitədirmi?

- Müəssisədə maliyyə itkilərinə səbəb olan risklərin nəzarət altına alınmasında daxili audit hansı rola malikdir?

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri şirkətlərin praktik fəaliyyətində müasir şəraitdə risk yönümlü auditin təşkili və təkmilləşdirilməsi, daxili audit risklərinin idarə edilməsi və bütün audit risklərinin müəyyənləşdirilməsi, şirkətin biznes prosesləri və təşkilat daxilində daxili risklərin idarə edilməsi prosesində istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, aparılan işlər daxili auditin və risklərin idarə edilməsinin konseptual əsasında qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmağa imkan verir. Dissertasiya, həmçinin xarici auditorlar üçün öz işini planlaşdırarkən və korporativ idarəetmə sahəsində mütəxəssislər üçün faydalı heab edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Müəllif tərəfindən “Kommersiya təşkilatlarında risklərin idarə edilməsində daxili auditin rolu” adlı elmi məqalə Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment jurnalının 2022-ci il üçün ilk sayında nəşr olunmuşdur. Tədqiqat işi zamanı elmi rəhbərlə davamlı olaraq əlaqə yaradılmış, eləcə də ortaya çıxan çatışmazlıqlar kafedra vasitəsi ilə təşkil edilən iclaslarda vurğulanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil və 9 yarımfəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Elmi-nəzəri tədqiqalara əsasən risklərin əsas xüsusiyyətləri

Bütün növ fəaliyyətlərin gedişi və nəticələrinə təsir edən amillərdən ən mühümü kimi risk anlayışı dərinlən öyrənilməli və onun səmərəli idarə edilməsi ilə əlaqədar spesifik aspektlər dəyərləndirilməlidir. Risk, müxtəlif qeyri-müəyyənlik səbəbindən müəssisə və ya təşkilatların gəlirliliyinə və ya nüfuzuna mənfi təsir göstərən hadisə kimi qeyd edilə bilər. Xüsusən iqtisadi sferada idarəetmə prosesində qeyri-müəyyənliyin, müxtəlif dəyişmələrin subyektə müxtəlif istiqamətlərdən potensial mənfi təsirləri nəzərə alınmalıdır.

Demək olar ki, istənilən işgüzar fəaliyyət risklə bağlıdır. Risk-itkilərə səbəb ola biləcək şərtlərin və ya hadisələrin göstəricisidir. O, bu hadisənin baş verməsi ehtimalına və onun vura biləcəyi zərərin ölçüsünə mütənasibdir.

İnsanın müasir həyat şəraiti informasiyanın həcmində daim artması, həm sosial sistemdə, həm də ətraf mühitlə münasibətlərin mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir. Eyni zamanda, qloballaşma, elmi-texniki inkişaf prosesləri sürətlənir, təbii ehtiyatların istehlak həcmi artır. Bu o deməkdir ki, daha çox səbəb insan işinin xarakterinə və istiqamətinə təsir edir, həmçinin bu təsirin gözlənilməzliyi artır. Nəticədə, qeyri-müəyyən inkişaf səviyyəsi durmadan artır, göstəriciləri proqnozlaşdırmaq, məqsədləri ifadə etmək və onlara nail olmaq üçün tədbirlər həyata keçirmək getdikcə daha da çətinləşir. Bütün bunlar risklərin araşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Risklərin tədrisi müxtəlif sistemlərin inkişafı və fəaliyyəti nəzəriyyəsi üçün əsasdır. Çox sayda səbəblərdən ötürülmə nəticələrinə və şərtlərin tamamilə dəqiq proqnozlaşdırılması həyata keçirilmir. Bu, həqiqətən risk mənbəyi olan müxtəlif ssenarilər həmişə ehtimal var deməkdir.

Müxtəlif ifadələrin ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakı tərif təsəvvür etmək olar: risk - məqsədə nail olmaq prosesində qeyri-müəyyənlikdir, itki ehtimalı, nəzərdə tutulan planların yerinə yetirilməməsidir.

Geniş mənada qeyri-müəyyənlik bütün sahələrə xasdır, hətta konkret olaraq insan fəaliyyətinə təsir göstərməsə belə. Lakin anlayışlar əsasında anlamaq olar ki, risk kateqoriyası yalnız hadisələrin ehtimal olunan gedişi ilə deyil, həm də insan dəyərinin reallığa münasibəti ilə bağlıdır. Bu halda söhbət yalnız qeyri-müəyyənlikdən deyil, həm də ehtimal olunan itkilərdən gedir.

Riskin iqtisadiyyat sahəsində dərəcəsi bu cür elementlərin qarşılıqlı təsirində mənfi nəticələrin yaranması imkanından ibarətdir:

- son məqsədlərə nail olmaqda qeyri-müəyyənlik;
- nəticə ehtimalı;
- nəzərdə tutulan hədəfdən sapma imkanı;
- seçilmiş alternativdən itkilərin mümkün ehtimalı.
- Bu elementlərin hər biri ayrı-ayrılıqda və başqaları ilə birlikdə baş verə bilər.

İqtisadiyyatda iqtisadi riskin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- İqtisadiyyatda risk obyekt-fəaliyyəti məlum olmayan iqtisadi sistemdir.
- Risk subyektli obyektə dair qərar qəbul etməyə icazə verən fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Risk əlamətləri aşağıdakı xüsusiyyətləri bir sıra təmsil edir:

- itkilərin pul ifadəsi və onların kəmiyyət ölçüsü;
- arzuolunmaz zərərlər;
- ssenarinin gözlənilməz çıxışı;
- mənfi ssenarilərin ehtimalı.

Fəaliyyət növü kimi ardıcılıq. Bir tərəfdən hansısa innovasiyalı üsullarla nəticələrin əldə edilməsinə riskli istiqamət var, digər tərəfdən bu, progressiv tendensiyanın ləngidilməsinə və xərclərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Alternativlik proqnozun müxtəlif variantları arasında seçim imkanı kimi başa düşülür.

Qeyri-müəyyənlik qeyri-müəyyənlik olmaması və etibarlı məlumatlar haqqında məlumatın olmaması kimi başa düşülür.

Risk hər hansı bir müəssisə və ya təşkilatın fəaliyyətinin tərkib hissəsidir və müsbət nəticələrin əldə edilməsi baxımından risklərin məqsədyönlü idarə edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Xüsusən, kommertiya fəaliyyəti sahəsində də iqtisadi fəaliyyətə xas olan risklər, eləcə də onların spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Risklərin idarə edilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, mövcud şəraitdə risklərin müəyyən edilməsi və optimal idarə edilməsi məsələsinin yerli və beynəlxalq səviyyədə aparıcı təşkilatların ciddi diqqət mərkəzində olması təəccüblü deyil [8].

Risklərin qəbul edilməsi müəssisə və təşkilatlar üçün təbiidir. Kommertiya təşkilatları iqtisadi prosesə cəlb olunur, riskləri öz üzərinə götürərək iqtisadi sistemdə tərəf kimi çıxış edərək daha çox qazanmaq istəyirlər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, risk bir təşkilatın gəlirinə və ya nüfuzuna zərər verə biləcək potensial və ya real bir hadisə yaxud prosesdir. Risklərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onları ötürmək və ya idarə etmək mümkündür.

Risk və qazanc arasında birbaşa əlaqə var və mənfəətin maksimallaşdırılması ilə əlaqədar hədəflər, gəlirin artırılması məqsədi ilə risklərin sürətlə qəbul edilməsinə gətirib çıxarır. Riskin növü nə olursa olsun, təsiri ilk növbədə maliyyə nəticələrində, ümumilikdə gəlirin və istehlakçı, eləcə də rəqiblər arasında nüfuzun itirilməsi şəklində özünü göstərir.

İstənilən kommertiya müəssisə və ya təşkilatı başa düşməlidir ki, risk qaçılmazdır, və hər bir əməliyyatla bağlı riskin mövcudluğu və onun təsir edə biləcəyi məbləğ dəqiq müəyyən edilə bilməz [10, s.98]. Belə ki, risklərin idarə edilməsi üçün hansı modellər hazırlansa da, onlar əsasənəvvəlki illərin müşahidə edilən hadisələrinə əsaslanır ki, bu da gələcəkdə təkrarlana və ya təkrarlanmaya bilər. Kommertiya təşkilatlarının istehsal və xidmət sahələrinə uyğun olaraq risklər olduğundan müəyyən hallarda onları aradan qaldırmaq mümkün olmadığından yalnız idarə etmək lazım gəlir.

Kommertiya fəaliyyətimənfəət əldə etmək məqsədilə müxtəlif səviyyəli alqı-satqı proseslərinin təşkili, müxtəlif sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi riski ilə bağlıdır. Mənfəət əldə etmək və müvafiq seqmentdə uğur qazanmaq üçün kommertiya subyekti fəaliyyət göstərdiyi biznes sferasında mövqe tutmalı və onu qorunmalıdır. Aydın ki, müəyyən həcmdə mənfəətin əldə edilməsinə səbəb olan amillərdən biri riskdir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, risk və qazanc arasında sıx bir əlaqə var. Kommertiya müəssisə və təşkilatlarının riskə getməsinin bir çox səbəbləri var və bunlardan ən əsas ehtiyac mənfəət əldə etmək motivasiyasıdır [26, s. 54]. Risklər müxtəlif növlərdə olsa da, lakin onların müəyyən ümumi xüsusiyyətləri mövcuddur.

Müəssisə və təşkilatların maliyyə riski ilə zərərinin fərqləndirilməsi lazımdır. Bir qayda olaraq, bizneslə bağlı risklər kifayət qədər bəllidir. Qeyri-müəyyənlik daha çox riskin vaxtı və onun təsiri səviyyəsi ilə bağlıdır. Risklər həmişə kəmiyyət qiymətləndirməsinə tabe olmasa da, müəyyən edilə bilər. Qeyd etdiyimi kimi kommertiya riski gəlirlilik ilə birbaşa əlaqəlidir, yəni risk nə qədər yüksəksə, kommertiya təşkilatının gəlirliliyi də bir o qədər yüksəkdir və ya bu proses əksinə baş verir [19, s. 16]. Məhz buna görə kommertiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün risklər vacibdir.

Ümumiyyətlə, risk istənilən kommertiya təşkilatının fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu, bütövlükdə maliyyə sektoruna və xüsusilə də banklara münasibətdə daha nəzərəcarpacaq və aydın şəkildə ifadə olunur. Dəyişən risklərin idarə edilməsi ssenarisi banklar üçün bir çox problemlər yaradır. Bunun fonunda bank mühitində risklərin müxtəlif növlərini anlamaq faydalıdır.

Risklərin idarə edilməsi funksiyasına cavabdeh olan subyektlərəşağıda sadalanan bir sıra tədbirlərin miqyasının və təsirinin müntəzəm təhlili məqsədlə təşkilat qarşısında məsuliyyət daşıyır:

- qüvvədə olan qanun və qaydalara riayət olunduğuna;
- ümumi rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət və məqsədlər yerinə yetirildiyinə;
- maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının dəqiq olduğuna;
- daxili proseslərin, xüsusilə də onun aktivlərinin qorunmasına kömək edən effektiv daxili nəzarət sisteminin yaradıldığına.

Kommersiya təşkilatlarında risklərin qiymətləndirilməsinə ənənəvi yanaşmalar əksər təşkilatların üzləşdiyi risklərin unikal xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik risklərin qiymətləndirilməsi üçün ümumi analitik çərçivədən istifadə qiymətləndirilmə prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə istifadə edilə bilər. Risklər təşkilatlara potensial təsir göstərməsi və rəhbərliyin onların nə vaxt və ya hansı formada baş verəcəyini bilməməsi baxımından oxşarlığa malikdir. Risklərin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalı olan əsas risk kateqoriyaları arasında da əhəmiyyətli və fərqli aspektlər mövcuddur [11]. Riskləri bir sıra xüsusiyyətlərinə əsasən aşağıdakı kateqoriyalara bölmək olar:

- strateji risklər kommersiya təşkilatının biznes modelinin strateji baxımdan effektiv şəkildə hazırlanmaması və ya gələcək hadisələrin bir və ya bir neçəsinin müəyyən edilmiş strategiyanın əsasını təşkil edən fundamental istiqamətlərə mənfi təsir edə biləcəyi riskidir. Bu risklər, ilk növbədə, xarici mühitlə bağlıdır ki, bunlara rəqiblərin müvafiq hərəkətləri, müştərilərin tələbatının dəyişməsi, texnoloji yeniliklər və tənzimləyici orqanların qərarları aid edilə bilər.

- əməliyyat riskləri müştərilər üçün dəyər yaratmaq və gözlənilən maliyyə nəticələrinə nail olmaq üçün biznes modelinin effektivliyini və ya canlılığını azaldan bir və ya daha çox potensial riskdir. Bu risklər müxtəlif fəaliyyət növləri, həmçinin təşkilatın biznes modelinin tətbiq edildiyi dəyər zəncirinin yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, təchizat zənciri, müştərilərin tələbatının ödənilməsi prosesləri, insan resursları, informasiya texnologiyaları, məhsulların satışı və bölüşdürülməsi kanalları, əsas müştərilər və son istifadəçilər bu risklərə daxildir.

- maliyyə riskləri pul vəsaitlərinin hərəkəti və maliyyə risklərinin iqtisadi cəhətdən səmərəli idarə edilməməsi riski, yəni nağd vəsaitlərin əlçatanlığını maksimuma çatdırmaq və likvidliyi qoruyub saxlamaq, valyuta, faiz dərəcələrinin, kredit, kontragent və digər maliyyə risklərinin qeyri-müəyyənliyini azaltmaq və ya pul vəsaitlərini onların dəyərini itirmədən ən çox tələb olunan yerə sürətlə hərəkət etdirmək fəaliyyətlərini əhatə edir.

- cərimələr, sanksiyalar, xərclərin artırılması, əldən çıxmış fayda və nüfuzun itirilməsi ilə nəticələnən qanunlara, qaydalara, daxili siyasətə, o cümlədən müqavilə şərtlərinə əməl edilməməsi riskləri.

Xüsusiyyətlərinə əsasən yuxarıda göstərilən risk kateqoriyalarını fərqləndirmək üçün müxtəlif yollar var. Birincisi, riskin miqyasına həssaslıqdır. Yuxarıda göstərilən risk kateqoriyaları kəmiyyət qiymətləndirilməsi baxımından eyni dəqiqlik səviyyəsinə tabe deyil. Müəyyən edildiyi kimi, strateji risklər, əsasən, yanlış fərziyyələr və əsasən fəaliyyətlərin yerinə yetirilmə ardıcılığının düzgün olmaması səbəbindən yaranır.

Faiz dərəcələri və digər qiymət riskləri onların biznesə təsiri baxımından, ssenarilərin, stress-testlərin və iqtisadiyyatın dəyişməsinə və bazarın dəyişkənliyini nəzərə alan riskin qiymətləndirilməsi sistemlərinin təhlili vasitəsilə qiymətləndirmək daha asandır. Digər tərəfdən, yanlış fərziyyələrdən irəli gələn strateji risklər daha çox gözlənilən iqtisadi tendensiyalar, rəqiblər, müştərilər, təchizatçılar, tənzimləyici orqanlar və xarici mühitin digər amilləri haqqında kifayət qədər biliklərin əldə edilməsi ilə bağlıdır.

İkincisi, müvəqqəti olaraq rəhbərliyin risklərin idarə edilməsi üçün risk və fəaliyyətin alternativ səviyyəsini qiymətləndirdiyi dövr mövcuddur. Qiymətləndirmə dövrü nə qədər uzun olarsa, iddia edilən ssenari və ya hadisə baş verə bilər. Əksinə, əməliyyat riskləri adətən daha qısa bir üfüqə malikdir, çünki onlar tez - tez biznes planlaşdırmasının başqa bir dövrü kontekstində qiymətləndirilir. Belə ki, bir kommersiya şirkətlərinin rəhbərliyindən əsasən iki risk qiymətləndirməsi tələb edilir. Birincisi bir il ərzində illik büdcənin mümkün çərçivəsini, digəri isə strateji planın əhatə dairəsini əks etdirmək üçün üç il müddətində risk idarəetmə və qiymətləndirmə fəaliyyətini əks etdirməkdir.

Üçüncüsü, nəticələrin dəyişkənliyi riskə məruz qalmanın həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini nəzərdə tutur. Kompensasiya edilən risklər ikitərəfli və artım üçün potensial yaradır. Yəni, əgər biz riskdən irəli gələn bütün proqnozlaşdırılan gələcək nəticələri sadalasaq, o cümlədən maliyyə vəsaitlərinin cari dəyərində qədər diskontlaşdırılmış hər bir nəticəyə aid xalis pul vəsaitlərinin hərəkətinin qiymətləndirilməsi, həm xalis müsbət, həm də xalis mənfi nəticələri ilə bir sıra nəticələr əldə edə bilər ki, bu da işin səmərəliliyini artırır. Effektiv strategiya müəssisənin risk və mükafat balansını kontekstində ən yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün nəzərdə tutulduğundan, kompensasiya edilən risklər tez-tez müəssisənin strategiyasının həyata keçirilməsindən ayrılmazdır. Risklərin azaldılması riskinin qəbul edilməsini əsaslandırmaq üçün böyümə potensialı kifayət qədər olduğu üçün risklər kompensasiya edilir.

Kommersiya təşkilatlarının yeni bazarlarda fəaliyyətə başlaması, yeni məhsulların tətbiqi və ya iri elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı risklər bu risklərin geniş yayılmış nümunələridir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, risklərin reaksiya xarakteri var. Riskin qəbul edilməsi qərarı riskin saxlanılmalı, azaldılmalı və ya istifadə edilməli olduğu qənaətinə səbəb ola bilər. Riskdən imtina etmək qərarı tamamilə qarşısını almaq və ya müstəqil, maliyyə cəhətdən qabiliyyətli üçüncü tərəfə ötürmək üçün nəticəyə gətirib çıxara bilər. Risklərə reaksiya, onu necə qiymətləndirmək üçün bir növ "qərar ağacı"nın tərtib olunmasına gətirib çıxarır. Bu addım riskin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif yollarla idarə olunur. Məsələn, tələblərin yerinə yetirilməsi riskini tez-tez risklərin məqbul səviyyəyə endirilməsinə yönəlmiş siyasət və prosedurlar vasitəsilə idarə edilir. Lakin strateji risklər ətraf mühitin daim monitorinqini tələb edən qeyri-müəyyənliklər üzündən yarana bilər ki, bu da strateji fərziyyələrin zaman keçdikcə düzgün qalmasını təmin edir. Əməliyyat riskləri, əsas təchizatçı kimi əhəmiyyətli bir dəyər zəncirinin yaradılması komponentinin itirilməsi halında, dəyərin yaradılması zəncirində proseslərin daha yaxşı uyğunlaşdırılmasını və ya sürətli cavab planlarının hazırlanmasını tələb edə bilər.

1.2 İqtisadi dinamika əsasında risklərin idarə edilməsinə elmi yanaşmalar

Risklərin səbəb və nəticələrinin, habelə onların təbiətinin, əmələgəlmə mənbələrinin öyrənilməsi, ilk növbədə, effektiv idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəruridir. Risklərin idarə edilməsi problemi müəyyən idarəetmə qərarları qəbul edərkən yalnız vaxtaşırı müəssisə və təşkilatların rəhbərliyi qarşısında duran məsələ kimi qəbul edilməməlidir. Xüsusilə də komməriya təşkilatlarında risklərin qiymətləndirilməsi və onun azaldılması üçün proqramların hazırlanması maliyyə, kadr və keyfiyyətin idarə edilməsi ilə yanaşı, müvafiq subyektin idarə edilməsinin funksiyalarından biri olan gündəlik idarəetmə fəaliyyətinin bir hissəsi kimi çıxış edir.

Risklərin idarə edilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri komməriya fəaliyyətində itkilərin gələcək paylanmasının modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılmasıdır. Potensial itkilərin paylanmasının törəmə funksiyası tərtib ediləcək modelin müxtəlif fərziyyələrində şərti qeyri-müəyyənliyi əks etdirməklə yanaşı, həm də onun şərtsiz xarakterini əks etdirməsi çox vacibdir [12, s 29].

Müxtəlif elmi tədqiqatlara nəzərən qeyd etmək olar ki, bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, risklərin idarə edilməsi sahibkarın fəaliyyətində idarəetmə strategiyaları və maliyyə idarəetmə üsullarının məcmusudur, yəni risklərin idarə edilməsi maliyyə idarəetməsinin bir hissəsidir. Həmçinin risklərin idarə edilməsi biznesin aparılması prosesində risklərin qiymətləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi və maliyyə münasibətləri sistemi kimi də müəyyən edilir.

Bu baxımdan kommertiya təşkilatlarında risklərin konseptuallaşdırılması, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi prinsipləri və metodları işlənilib hazırlanmalıdır. Bu prinsiplər və üsullar hələ də bu gün bu sahənin əsasını təşkil edir, lakin həm nəzəri platforma, həm də praktiki modellər və prosedurlarla bağlı bir çox nailiyyətlər əldə edə bilər. Qeyd edək ki, risklərin idarə edilməsi sahəsi iki əsas məqsədə malikdir:

- xüsusi fəaliyyət növlərinin risklərinin öyrənilməsi, eləcə də uqotu üçün risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi;

- konsepsiyalarla, nəzəriyyələrlə, çərçivələrlə, yanaşmalarla, prinsiplərlə, metod və modellərlə bağlı ümumi tədqiqat və risklərin idarə edilməsi risklərin idarə edilməsi və tənzimlənməsi [20].

Sadələşdirilmiş şəkildə deyə bilərik ki, risk sahəsi dünyanın və bu dünyanı risk baxımından necə dərk edə biləcəyimizi, qiymətləndirəcəyimizi və idarə edə biləcəyimizi anlayışdır[19, 12].

Risklərin idarə edilməsi müvafiq sahədə səmərəliliyə nail olmaq məqsədilə strategiya və taktikaların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Kommertiya təşkilatlarında risklərin idarə edilməsi strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsində zəruri olan aşağıdakı prinsipləri vurğulamaq məqsədəuyğundur:

- məsuliyyət və təşəbbüslərin balansı;
- analitika və risk evristikasının kombinasiyası;
- fəaliyyətdə multivariantlıq, təşəbbüskarlıq, ardıcılıq, davamlılıq.

İstehsal və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətin optimal rejimini təmin etmək üçün işlənmiş idarəetmə qərarları nəticəsində iqtisadi səmərəliliyi məsuliyyət və təşəbbüs balansı prinsipini əks etdirən iqtisadi təşəbbüslə birləşdirmək lazımdır.

Riskin azaldılmasına yönəlmiş optimal siyasətin seçilməsi məsələsi mikroiqtsadi nəzəriyyə çərçivəsində həll olunur. Burada optimal risklərin idarə edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə marjinal xərclərin onun tətbiqi ilə verilən marjinal faydaya uyğun olması əks etdirilir [28 , s 136].

Analitika və risk evristikasının birləşdirilməsi prinsipi düzgün idarəetmə qərarının hazırlanması üçün zəruri və kafi olan xarici və daxili əlaqələri əks etdirən informasiya sahəsini axtarmaqdan ibarətdir. Multivariantlıq prinsipi kommertiya təşkilatlarının inkişafının həm açıq, həm də gizli istiqamətləri olan alternativlərin axtarışını nəzərdə tutur. Potensial təhlükə və imkanların təhlili mənfi amillərin təsirini azaldır. Təşəbbüs prinsipi xarici təsirlərə qarşı qabaqlayıcı və adekvat reaksiyaya ehtiyacın olması deməkdir. Proqnozlaşdırma tək cə itkiləri azaltmağa deyil, həm də onların baş vermə ehtimalının qarşısını almağa imkan verir.

Kommersiya təşkilatlarının strukturu və elementləri arasında qarşılıqlı əlaqəsi olan vahid sistem kimi nəzərə alınması qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin artmasına səbəb olan keyfiyyətsiz idarəetmə qərarlarından kənarlaşmağa imkan verir.

Kommersiya təşkilatlarının üzləşdiyi risklərin təsirlilik dərəcəsinə və davamlılıq prinsipində nəzərdə tutulmuş mənfi amillərdən asılılığını azaltmağa yönəlmiş prosedurların tsiklik xarakteri təşkilatların inkişafı üçün əlavə potensial yaradır.

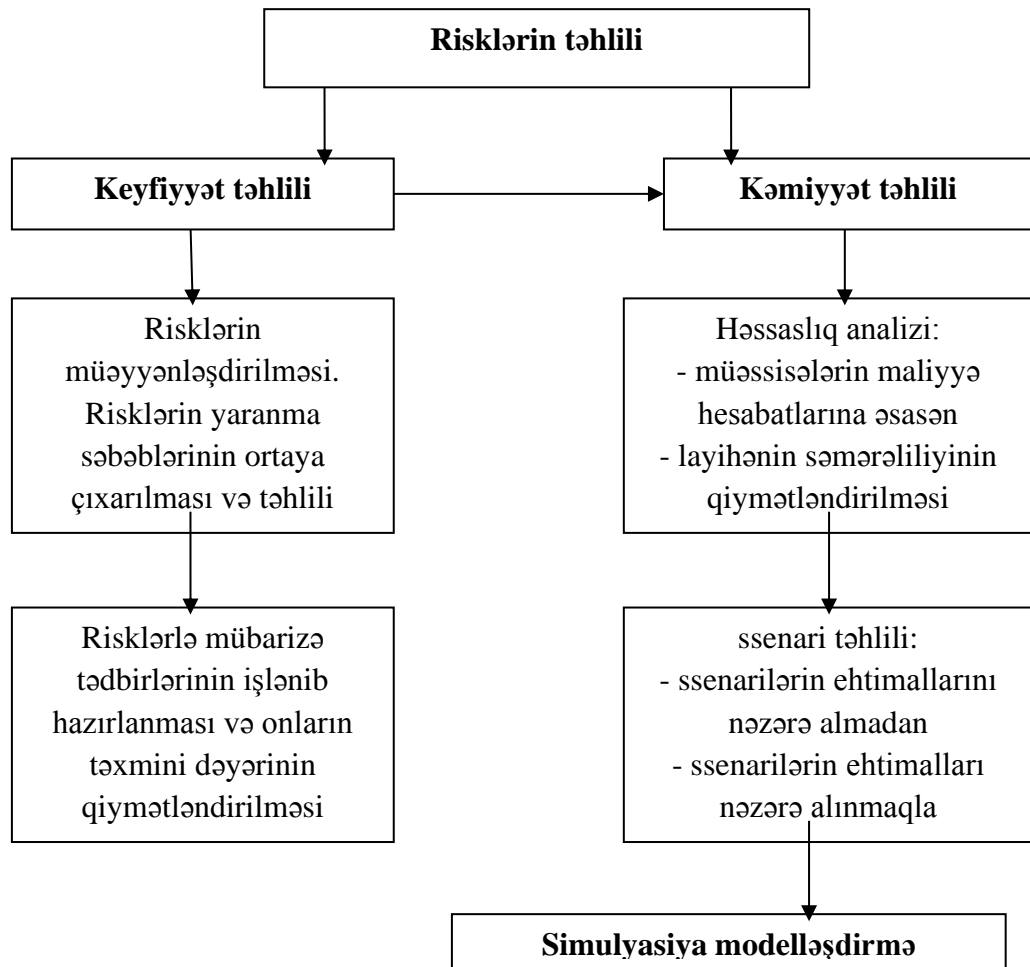
Risqlərin təhlil edilməsinin əsas məqsədi müəyyən bir fəaliyyət növü üçün icazə verilən maksimum riski müəyyən etməkdir. Kəmiyyət və keyfiyyət təhlili risk analizinin iki əsas növüdür.

Risqlərin öyrənilməsində keyfiyyət yanaşmasının əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, əvvəlcə layihə riskləri müəyyən edilir, sonra isə riskin nəticələrinin dəyərinin qiymətləndirilməsi və onlara qarşı mübarizə tədbirləri işlənilib hazırlanır. Kommersiya təşkilatlarında biznes planın hazırlanması mərhələsində keyfiyyət təhlili aparılmalıdır.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika alətlərinə əsaslanan kəmiyyət təhlili layihənin risk amillərindəki dəyişikliklərin layihənin səmərəliliyinin dəyişməsinə təsirinin ədədi ölçülməsindən ibarətdir və layihənin biznes planı və keyfiyyət təhlilinin əsas variantına əsaslanır.

Əldə edilən məlumatlar əsasında layihə risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət təhlili aparılır. Sxem 1.2.1 - də risk təhlili üçün istifadə olunan üsulları göstərir.

Sxem 1.2.1 - də riskləri minimuma endirməyin bəzi əsas yolları təqdim edilmişdir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi keyfiyyət təhlilinə risklərin müəyyənləşdirilməsi, eləcə də risklərin yaranma səbəblərinin ortaya çıxarılması və təhlili aiddir. Risklərlə mübarizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və onların təxmini dəyərinin qiymətləndirilməsi müvafiq fəaliyyətin tamamlayıcı addımıdır.

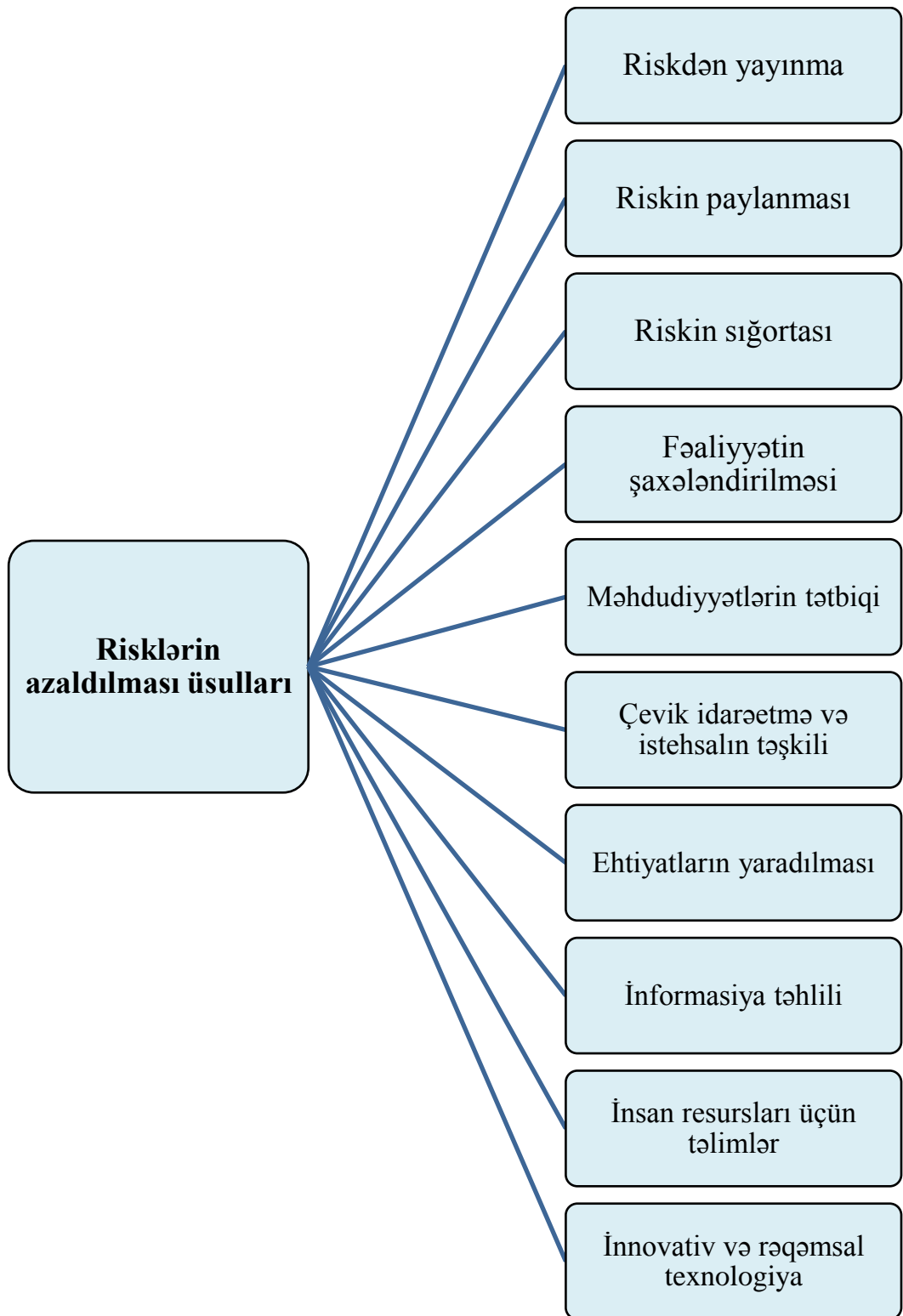

Sxem 1.2.1 Risklərin təhlili prosedurları

Mənbə: [29, s 5]

Kəmiyyət təhlili isə müxtəlif hesabat və səmərəlilik göstəricilərini nəzərə almaqla fərqli variantların təhlil edilməsidir.

Müxtəlif istehsal və xidmətlərin təqdim edilməsi fəaliyyətini həyata keçirən kommersiya təşkilatları risklərlə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün üsullar həm problemlərin müəyyən edilərək ilkin işlənməsi mərhələsində, həm də fəaliyyət prosesində əhəmiyyətli risklərə tətbiq olunur. Bu gün müxtəlif elm adamları tərəfindən təqdim olunan çoxlu sayda riskin minimuma endirilməsi üsulları mövcuddur. Qeyd edilən təhlillərə əsasən risklərin minimuma endirilməsinin bir sıra üsulları vardır. Sxem 2-də risklərin azaldılması üsulları əks olunmuşdur.

Sxem 2. Risklərin minimuma endirilməsinin bəzi üsulları

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilib

Yuxarıda qeyd edilən risklərin azaldılmasının ən mühüm üsullarından hesab edilən sığorta da xarici mühitin mənfi təsirinə görə risklərin idarə edilməsinin əsas metodudur. Risklər sığortalanarkən əsasən onların makromühitin təsiri nəticəsində yaranması və müvafiq risklərin

idarəolunmaz olması nəzərə alınır. Mümkün zərəri azaltmaqla sığorta kommersiya müəssisələrinin gəlirlərini sabitləşdirməyə və xarici mühitin mənfi təsirindən uzaqlaşmağa imkan verir. Həmçinin, təşkilatlar riskli hadisə baş verdikdə özünü sığorta məqsədilə yaradılmış ehtiyatlardan da istifadə edə bilər.

Sığorta metodunun mahiyyəti riskli fəaliyyətlərin bir sıra yeni itkilərlə ifadə olunmadığı idarəetmə qərarının nəticəsi üçün məsuliyyətin bölünməsindən ibarətdir. Burada əsas sahələr fərqləndirmə və məhdudlaşdırmaqdır. Fərqləndirmə rəqabət üstünlüklərini təmin edən və eyni zamanda risk ehtimalı baxımından kritik olan sistemin əsas elementlərinin təkrarlanması nəzərdə tutur. Zərər mənbələrinin məkan bölgüsü kommersiya təşkilatlarının həyati təminat sistemləri və ya fəaliyyətinin davam etdirilməsi üçün istənilən risk səviyyəsini əldə etməyə imkan verir.

Risqlərin bölüşdürülməsi, vəsaitlərin ehtiyat olaraq saxlanması üçün qərarın verilməsi, o cümlədən beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi hedcinqdən istifadə risklərin idarə edilməsinin effektiv üsullarıdır.

Ehtimal olunan zərər riski iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları arasında ehtəsiz bölüşdürülməlidir ki, hər bir iştirakçı öz risklərinə görə məsuliyyət daşıyır və kommersiya münasibətlərində iştirak edən hər bir təşkilatın mümkün itkiləri kritik əhəmiyyət kəsb etməsin.

Müəssisə daxilində qalan mümkün zərərin ödənilməsi üçün səfərbər edilmiş və müxtəlif növ ehtiyatların formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlər idarəetmə qərarlarına görə məsuliyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin digər iştirakçıları ilə bölüşdürməyə imkan vermir, lakin hadisə zamanı kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin davamlılığını təmin etməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan real və potensial riskləri azaltmaq üsullarından istifadə riski effektiv qiymətləndirməyə və gəlir, eləcə də mənfəət səviyyəsini artırmağa imkan verir. Lakin bunun üçün hərtərəfli və dəqiq qiymətləndirmə tələb olunur. Yuxarıda göstərilən risklərin azaldılması üsulları, o cümlədən risklərin idarə olunmasına olan elmi yanaşmalar kommersiya təşkilatlarının dinamik dəyişən iqtisadi sistemin müasir şəraitində səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verir.

1.3 Risklərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasında auditin rolu

Risqlərin idarə edilməsi uzun müddətdən bəri mövcud olsa da, bu gün çox vaxt yeni layihənin planlaşdırılması, potensial maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsi, yeni qaydalara riayət edilməsi və ya əvvəlki hadisə və proseslərə cavab verilməsi ilə bağlı təşkilatda mühüm bir idarəetmə elementi olaraq qalır. Konseptual olaraq risklərin bütün səviyyələrdə və müxtəlif aspektlərdə təşkilata xas qəbul edildiyi halda risklərin idarə edilməsinə daha vahid, təşkilat

miqyasında doğru yanaşmasını müəyyən etmək zəruridir. Əsas məsələlərdən biri təşkilatın üzləşə biləcəyi risklərinin və müvafiq ssenarilərin müəyyənləşdirilməsi üçün fəaliyyət çərçivənin necə qurulacağıdır ki, bu da perspektiv fəaliyyət üçün hər şeyi əhatə edir. İnformasiyanın düzgün dəyərləndirilməsi aspektindən risklərin qiymətləndirilməsinin aparılması və təsirinin azaldılması strategiyalarının sonrakı inkişafı risklərin aradan qaldırılmasında tətbiq edilən metodlardan asılıdır.

Hər bir cəmiyyətdə və ya təşkilatda iqtisadi qərarlar qərar qəbul edildiyi anda mövcud olan məlumatlara əsaslanmalıdır. Qərarlar qərar qəbul edənlərin niyyətinə uyğun olmalıdırsa, qərar vermə prosesində istifadə olunan məlumat etibarlı olmalıdır. Etibarsız məlumatlar subyektin və qərar qəbul edənlərin özlərinin zərərinə resurslardan səmərəsiz istifadəyə səbəb ola bilər. İqtisadi münasibətlər mürəkkəbləşdikcə, qərar qəbul edənlərə etibarsız məlumatların verilməsi ehtimalı artır. Bunun bir neçə səbəbi var ki, bunlarainformasiyanın məhdudluğu, daha böyük həcmdə məlumat, eləcə də mürəkkəb mübadilə əməliyyatlarının mövcudluğu aiddir. Etibarsız məlumat probleminin aradan qaldırılması vasitəsi kimi qərar qəbul edən şəxs məlumatın bu qərarlar üçün kifayət qədər etibarlı olduğuna əmin olmaq üçün bir üsul hazırlamalıdır. Bunu edərkən, o, gözlənilən faydalarla daha etibarlı məlumat əldə etmək xərclərini ölçməlidir. Belə etibarlı məlumat əldə etməyin ümumi yolu müstəqil şəxslər tərəfindən hansısa yoxlamanın, xüsusilə audit yoxlamasının aparılmasıdır. Daha sonra yoxlanılmış məlumat əsaslı şəkildə tam, dəqiq və qərəzsiz olduğu fərziyyəsi əsasında qərar qəbul etmə prosesində istifadə olunur.

Qeyd etməliyik ki, informasiya təşkilatın fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və təşkilatı effektiv şəkildə onu idarə etmək üçün məlumatın qəbulu, yaradılması, saxlanması və ya qorunması, istifadəsi, təkrar istifadəsi, yenilənməsi, məsləhətləşməsi, ötürülməsi, paylaşılması və kənarlaşdırılması ilə bağlı çoxlu risklər mövcuddur [15, s 17]. Bütün bu proseslər riskli olduğundan onları vaxtında müəyyən edilməsi və zərəsizləşdirilməsi audiddən istifadə yolu ilə daha səmərəlidir.

Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti prosesində audit mühasibat uçotu kitablarının və mübadilə sənədlərinin elə bir yoxlanışıdır ki, auditorlara mühasibat balansının düzgün tərtib olunduğuna əmin olmağa imkan versin. Beləliklə, biznesin vəziyyəti haqqında həqiqi və ədalətli fikir əldə etmək mümkün olur.

Hal-hazırda təşkilatın fəaliyyətinin effektivliyi əsasən kommersiya təşkilatının strateji məqsədlərinə çatmasına imkan verən biznes proseslərinin işlənilməsi və hazırlanmasından və həyata keçirilməsindən asılıdır. Xüsusən daxili audit xidmətinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün biznes proseslərinin auditi metodologiyasını və audit prosesinin həyata keçirilməsi zamanı

auditorların peşəkar davranışını tənzimləyən standart işləyib hazırlaması məqsədəuyğundur ki, bu da biznesin optimallaşdırılması üçün tövsiyələr hazırlamağa imkan verəcəkdir.

Auditdə riskə əsaslanan yanaşmanın tətbiqi problemi xarici və yerli alimlər tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Lakin ədəbiyyatda müvafiq yanaşmaların kommertiya təşkilatlarında tətbiqi ilə bağlı konsensus yoxdur, çünki bu auditin gələcək inkişafında yeni tendensiyadır.

Qeyd edək ki, riskə əsaslanan yanaşmanın aşağıdakı üstünlükləri və üstünlükləri var:

- təşkilatın strateji məqsədlərinə çatmasına təsir edən təhdidlərin erkən aşkarlanması və qarşısının alınması baxımından daxili nəzarətin və risklərin idarə edilməsinin iqtisadi faydalılığının artırılması;

- təşkilatların əlavə təsir və tənzimləyici aləti kimi daxili auditin rolunun artırılması, müxtəlif risklərin təsiri altında onların zəifliyi baxımından biznes proseslərinin funksional auditini əsaslı şəkildə planlaşdırmağa və həyata keçirməyə imkan verən, o cümlədən tədbirlər kompleksini işləyib hazırlamaq, onların qarşısını almaq və zərərsizləşdirmək;

- müəyyən edilmiş risklərin qiymətləndirilməsi və risk səviyyəsinə əsasən yoxlamaların tezliyi, daxili auditorlar tərəfindən resursların ən səmərəli şəkildə bölüşdürülməsi ilə daxili auditin səmərəliliyinin artırılması. Daxili auditorlar ən böyük risk sahələrinə diqqət yetirirlər. Bundan əlavə, bu yanaşma yalnız adekvat şəkildə idarə olunmayan riskləri müəyyən etməyə kömək edir;

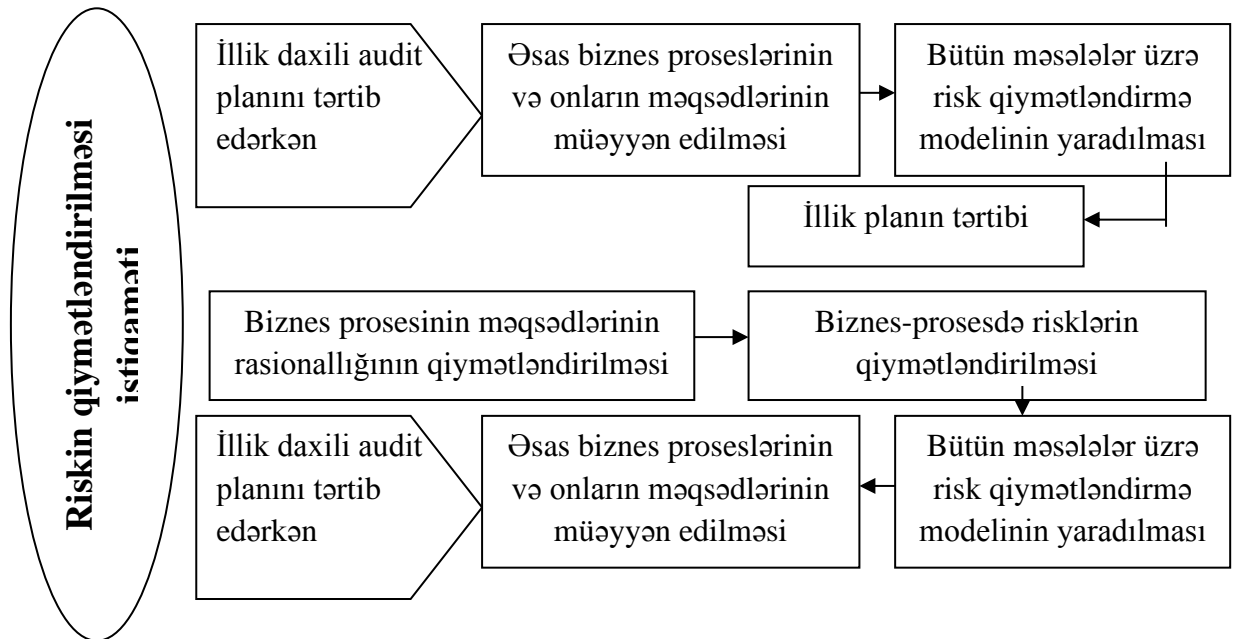
- daxili audit və idarəetmə arasında əlaqələrin gücləndirilməsi. Bu yanaşmada daxili audit və idarəetmə təşkilatın məqsədlərindən və məqsədlərə çatmaq üçün təhlükələrdən irəli gəlir və bununla da daxili audit funksiyasının əhəmiyyətini artırır və onlar arasında əməkdaşlığı yaxşılaşdırır biləcək risklərə necə nəzarət ediləcəyini müəyyənləşdirir.

Kommertiya müəssisə və təşkilatlarında xüsusi olaraq auditorların diqqətini tələb edən risklər mövcuddur. Auditor müəyyən edilmiş risklərin bəzilərinin əhəmiyyətli olduğu qənaətinə gələ bilər. Əhəmiyyətli risklərin nümunələrinə aşağıdakılar daxildir[25, s 56]:

- fırldaqçılıq riski;
- son iqtisadi, mühasibat və ya digər hadisələrlə bağlı xüsusi diqqət tələb edən risklər;
- əməliyyatların mürəkkəbliyindən irəli gələn risklər;
- müvafiq tərəflərlə təkrarlanan maliyyə əməliyyatları riski;
- maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsində subyektivlik;
- biznes fəaliyyətinin normal gedişatından kənarında olan və ya qeyri-adi görünən əhəmiyyətli əməliyyatlar.

Auditor riskin əhəmiyyətli risk olduğu qənaətinə gələrsə, bu risk audit prosedurlarında xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Burada riskə əsaslanan yanaşma əsasında hazırlanmış riskin

müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi mərhələlərini sxem 1.3.1 – də əks etdirmişik. Müvafiq ardıcılığın, kommersion təşkilatlarında istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Sxem 1.3.1 Daxili auditorlar tərəfindən həyata keçirilən risklərin qiymətləndirilməsi prosesində inteqrasiya olunmuş addımlar

Mənbə: [16, s 5].

Riskə əsaslanan yanaşma strateji və illik audit planlaşdırmasının hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bütün daxili auditorların qarşılaşdıqları əsas problem məhdud daxili audit resurslarının ən effektiv şəkildə bölüşdürülməsi, yəni audit sahələrinin necə seçiləcəyidir. Bunun üçün auditorun yoxlaya bildiyi bütün məsələlər üzrə risk qiymətləndirməsi aparmaq və riskə əsaslanan planlaşdırmadan istifadə etmək lazımdır. Eyni zamanda, riskə əsaslanan planlaşdırmaya strukturlaşdırılmış yanaşma effektiv audit strategiyasının hazırlanması istiqamətində mühüm addımdır.

Daxili auditdə riskə əsaslanan yanaşmanın istifadəsi konkret obyektlər üçün nümunə ölçüsünü, işin vaxtını, audit məqsədlərinə nail olmaq üçün sınaq üsullarını müəyyən etməyə, müəssisə risklərinin idarə edilməsini asanlaşdırmağa və təşkilatın effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Kommersion təşkilatlarında müəssisənin fəaliyyəti ilə yanaşı mövcud olan audit riskinin müəyyən edilməsində riskə əsaslanan yanaşmanın tətbiqi üçün bir sıra mərhələləri özündə əks etdirən metodologiya mövcuddur.

Fəaliyyətlərin təhlili və biznes prosesinin məqsədlərinin müəyyən edilməsinin birinci mərhələsində daxili auditor bölmənin məqsədləri haqqında məlumat toplayır və bu məqsədlərin rasionallığını təhlil edir. Əgər məqsəd təşkilatın ümumi strategiyasına uyğun deyilsə, onda onun

həyata keçirilməsi təşkilatın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərəcək və bu, böyük risk yarada bilər. Məqsədlər konkret, ölçülə bilən və əldə edilə bilən olmalıdır, o cümlədən bölmənin xüsusiyyətlərinə və vəzifəsinə uyğun olaraq tərtib edilir və son müddəti müəyyən edir.

İkinci mərhələ risklərin qiymətləndirilməsini və onların hərəkətlərini azaltmaq üçün zəruri nəzarət prosedurlarının müəyyən edilməsini əhatə edir. Daxili auditin risklərinin qiymətləndirilməsi metodologiyası kənar auditdə risklərin qiymətləndirilməsindən fərqlənir, çünki kənar auditor yalnız auditorun risklərinə diqqət yetirir, daxili isə təşkilata xas olan bütün riskləri nəzərə alır. Daxili auditorlar komməriya təşkilatlarının biznes proseslərinə xas olan riskləri qiymətləndirməli, bu risklərin mənfi təsirini məhdudlaşdırmaq üçün zəruri olan nəzarət prosedurlarını və tədbirləri müəyyən etməlidirlər. Bunun üçün daxili auditorlar biznes prosesləri və komməriya təşkilatının özünün daxili nəzarət sistemini dərinədən başa düşməlidirlər.

Növbəti mərhələdə daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi və cari dövrdə mövcud risklərin azaldılması tədbirləri həyata keçirilir. Daxili auditorlar məlumat əldə etmək üçün müsahibə, sənədləşdirmə, uyğunluq, sorğu anketi üsullarından istifadə edə bilər və əldə edilən nəticələr hərəkət sxemləri və ya cədvəllər şəklində əks etdirilə bilər.

Sonuncu mərhələdə müqayisə aparılır və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin icrası həyata keçirilir. Prosedurların müqayisəsi əsasında daxili auditorlar risklərin idarə edilməsi proseslərində zəif cəhətləri müəyyən edir və idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verirlər. Nəhayət, auditorlar daxili audit üçün müvafiq audit prosedurlarını müəyyən etmək üçün tövsiyənin qəbulundan sonra qalan riskləri qiymətləndirirlər.

Komməriya təşkilatlarında qiymətləndirilmiş risklərə əsasən, auditorlar xüsusi qiymətləndirilmiş risklər üçün əlavə audit prosedurlarını müəyyən edir və həyata keçirirlər. Fikrimizcə, sadalanan prosedurların həyata keçirilməsi riskə əsaslanan audit konsepsiyasına uyğun olaraq auditi həyata keçirən auditora komməriya təşkilatının məqsədlərinə çatmaq üçün resurslardan istifadənin məqsədəuyğunluğu barədə rəy formalaşdırmağa imkan verəcək. Müvafiq metodologiya daxili auditorların hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzəri əsasların işlənilib hazırlanmasına imkan verəcək. Həmçinin, risklərin idarə edilməsi sistemini təkmilləşdirəcək, həmçinin bütövlükdə komməriya təşkilatının effektivliyini qiymətləndirəcək xüsusi risklərlə əlaqəli olmayan yoxlamaları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq və ya hətta aradan qaldırmaq mümkündür.

Qeyd edək ki, risk yönümlü yanaşmanın tətbiqi üçün hazırlanmış metodoloji yanaşmalar aşağıdakılar üçün istifadə edilə bilər:

- daxili audit xidməti tərəfindən standartların hazırlanması;
- mühasibat uçotunun konkret seqmentləri ilə bağlı audit və konsaltinq firmaları tərəfindən istifadə edilən yeni metodların yaradılması və daxili standartların işlənilib hazırlanması;
- daxili audit və maliyyə təhlili sistemində audit və konsaltinq firmaları tərəfindən auditlərin aparılması.

Daxili audit şirkətin fəaliyyətində və korporativ idarəetmədə, xüsusilə də maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə görə menecerlərin üzərinə hüquqi məsuliyyət qoyduqda mühüm rol oynayır. Həmçinin şirkətin daxili nəzarət sisteminin sənədləşdirilməsini və onların xarici auditi çərçivəsində yoxlanılması tələb olunur.

Daxili nəzarət - Şirkətin maliyyə və mühasibat məlumatlarının bütövlüyünü təmin etmək, hesabatlılığın artırılması və dələduzluğun qarşısının alınması üçün tətbiq etdiyi proses və prosedurlardır. Daxili nəzarət nümunələri vəzifələrin ayrılması, icazə, sənədlərin tələbləri, eləcə də yazılı proseslər və prosedurlardır. Daxili audit şirkətin daxili nəzarət sistemində istənilən çatışmazlıqların müəyyən edilməsinə yönəlib.

Şirkət tərəfindən qanun və qaydalara riayət olunmasının təmin edilməsinə əlavə olaraq, daxili auditlər də risklərin idarə edilməsi və potensial fırıldaqçılıqdan, israfçılıqdan və ya sui-istifadə hallarından qorunmanın müəyyən dərəcədə təmin edilməsini təmin edir. Daxili auditlərin nəticələri Rəhbərliyə lazımi qaydada fəaliyyət göstərməyən cari proseslərin yaxşılaşdırılması üzrə təkliflər verir ki, bu da informasiya texnologiyaları sistemlərini, həmçinin təchizat zəncirinin idarə edilməsini əhatə edə bilər. Şirkətləri xarici hücumlardan, onların məxfi elektron məlumatlarının ələ keçirilməsindən qorumaq lazımdır, çünki müasir dövrdə kiber təhlükəsizlik getdikcə daha mühüm çevrilir.

Daxili audit gündəlik, həftəlik, aylıq və ya illik olaraq həyata keçirilə bilər. Bəzi şöbələr digər şöbələrdən daha tez-tez auditə məruz qala bilərlər. Məsələn, istehsalat prosesi keyfiyyətə nəzarət üçün gündəlik əsasda yoxlanıla bilər, halbuki kadrlar şöbəsi ildə bir dəfə yoxlanıla bilər. Yoxlamalar lazımi sənədləri və məlumatları toplamaq və hazırlamaq üçün vaxt vermək üçün təyin edilə bilər və ya onlar qeyri-etik və ya qeyri-qanuni hərəkətlərdən şübhələniləndikdə gözlənilməz ola bilər.

Daxili auditorlar, bir qayda olaraq, şöbəni müəyyən edir, cari daxili nəzarət prosesi barədə fikir əldə edir, yerlərdə test aparır, aşkar edilmiş problemlər üzrə şöbənin əməkdaşları ilə məsləhətləşmələr aparır, rəsmi audit hesabatı hazırlayır, rəhbərlik ilə audit hesabatına baxır və zəruri hallarda tövsiyələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün rəhbərlik və direktorlar şurası ilə məsləhətləşirlər. həyata keçirilib.

Qiymətləndirmə metodları daxili Auditorun daxili nəzarət prosedurları və işçilərin daxili nəzarət direktivlərinə əməl edib-etməməsi barədə tam təsəvvür əldə edəcəyinə zəmanət verir. Gündəlik iş prosesinin pozulmasının qarşısını almaq üçün Auditorlar blok-sxemlərin, rəhbərliklərin, idarəyə nəzarət siyasətinin və ya digər mövcud sənədlərin nəzərdən keçirilməsi kimi dolayı qiymətləndirmə üsulları ilə başlayırlar. Sənədləşdirilmiş prosedurlara əməl edilmədikdə, departament əməkdaşları ilə birbaşa müzakirə tələb oluna bilər.

Yerlərdə audit prosedurları əməliyyatların müqayisəsi, maddi ehtiyatların hesablanması, audit izi hesablanması və qanunun tələb etdiyi kimi hesabların uyğunlaşdırılmasını əhatə edə bilər. Auditorun daxili nəzarət prosesinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı olduğuna inandığı təqdirdə analiz üsulları Təsadüfi məlumatları yoxlaya və ya xüsusi məlumatlara yönəldə bilər.

Daxili audit üzrə hesabat rəsmi hesabatda daxildir və xidməti qeyd formasında ilkin və ya aralıq hesabatı daxil edə bilər. Aralıq hesabatda adətən məxfi və ya əhəmiyyətli nəticələr daxildir və auditor hesab edir ki, direktorlar şurası dərhal məlumat verməlidir. Yekun hesabat auditin başa çatdırılması üçün istifadə olunan prosedur və metodların qısa xülasəsini, auditin nəticələrinin təsvirini və daxili nəzarət mexanizmlərinin və nəzarət prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə dair təklifləri əhatə edir.

Auditor maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini yoxlamaq və yoxlamaq və şirkətlər tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etmək səlahiyyətinə malik olan şəxsdir. Onlar şirkətləri fırıldaqçılıqdan qoruyurlar, mühasibat uçotu metodlarında uyğunsuzluqlara işarə edirlər və bəzən təşkilatların əməliyyat səmərəliliyinin artırılması yollarını müəyyənləşdirməyə kömək edərək məsləhətləşmə əsasında işləyirlər. Auditorlar sənayenin müxtəlif sahələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışırlar.

Auditorlar maliyyə əməliyyatlarını qiymətləndirir və təşkilatların səmərəli idarə olunmasını təmin edirlər. Onlara başlanğıcdan sona qədər pul vəsaitlərinin hərəkətini izləmək və təşkilatın vəsaitlərinin uçotunun düzgünlüyünü yoxlamaq tapşırılıb.

İctimai şirkətlər olduqda, Auditorun əsas vəzifəsi maliyyə hesabatlarının ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsiplərinə (GAAP) uyğun olub-olmadığını müəyyən etməkdir. Bu tələbi yerinə yetirmək üçün Auditorlar Mühasibat məlumatlarını, maliyyə hesabatlarını və biznesin əməliyyat aspektlərini yoxlayır və audit jurnalı kimi tanınan prosesin hər bir addımına dair ətraflı qeydlər edirlər.

Auditor rəyləri başa çatdıqdan sonra maliyyə hesabatlarına ön söz kimi təqdim olunan hesabatda təqdim edilir. Ayrı-ayrı, özəl hesabatlar da şirkətin rəhbərliyinə və tənzimləyici orqanlara verilə bilər.

Qiymətli kağızlar və Birja Komissiyası (SEC) bütün ictimai şirkətlərin mühasibat kitablarının rəsmi Audit prosedurlarına uyğun olaraq xarici müstəqil auditorlar tərəfindən mütəmadi olaraq yoxlanılmasını tələb edir:

1 rəsmi prosedurlar beynəlxalq audit və təminat Standartları Şurası (IAASB), Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IFAC) Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir.

2 Auditor hesabatları adətən qeyd-şərtsiz rəylə müşayiət olunur.

Auditor qeyd-şərtsiz rəy verə bilmədikdə, o, verilən məlumatların həcm və/və ya audit üçün nəzərdə tutulan şirkətin GAAP Mühasibat uçotu prinsiplərinə riayət etməməsini nəzərdə tutan ixtisaslı rəy verir.

Auditorlar potensial investorları şirkətin maliyyələşməsinin yaxşı və dəqiq olduğunu və investorların məlumatlı qərarlar qəbul etməsinə kömək etmək üçün şirkətin dəyəri barədə aydın bir fikir verməsini təmin edirlər.

Daxili auditorlar maliyyə və əməliyyat fəaliyyətinin, o cümlədən korporativ idarəetmənin daxili, müstəqil və obyektiv qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün təşkilatlar tərəfindən işə götürülür. Onlar biznesin, daha yaxşı idarə olunması barədə məsləhətlər də daxil olmaqla, öz fikirlərini bildirirlər.

Xarici auditorlar adətən dövlət qurumları ilə birgə işləyirlər. Onlara təşkilatın maliyyə hesabatları və təşkilatın maliyyə vəziyyətini ədalətli və dəqiq əks etdirməsi barədə obyektiv ictimai rəyi təmin etmək tapşırılıb.

Dövlət auditorları dövlət tənzimlənməsinə və ya vergitutmaya düşən fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin, habelə özəl müəssisələrin və ya fərdi şəxslərin qeydlərini aparır və öyrənirlər. Daxili auditorlara qarşı tələblər daha az ciddidir. Daxili auditorlara CPA-nın akkreditasiyasını almaq tövsiyə olunur, baxmayaraq ki, bu, həmişə vacib deyil. Bunun əvəzinə, maliyyə və digər biznes fənləri üzrə bakalavr dərəcəsi, eləcə də müvafiq təcrübə və bacarıqlar qəbul edilə bilər.

Auditorlar hesabat tarixindən sonra baş verən əməliyyatlara görə məsuliyyət daşıyırlar. Bundan başqa, onlar dələduzluğun və ya maliyyə informasiyasının təhrifinin bütün hallarını aşkar etməyə mütləq borclu deyillər; bu məsuliyyət ilk növbədə təşkilatın rəhbər komandasının üzərinə düşür.

1.4 Risklərin təsnifatı

Risklərin idarə edilməsində mühüm məqam onun təsnifatıdır. Risk təsnifatı aşağıdakılara imkan verir:

- konkret risk növünü formalaşdıran amillərə müəyyən etməyə;
- riskin təşkilatın fəaliyyətinə təsirini qiymətləndirməyə,
- hər bir riskin öz sistemində əhəmiyyətini, rolunu və yerini müəyyən etməyə;
- əldə edilmiş məlumatlardan təşkilatın fəaliyyətinin planlaşdırılması, o cümlədən strateji planlaşdırma prosesində istifadə etməyə.

Risklərin azaldılması tədbirləri üçün avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemində də risk təsnifatları tətbiq oluna bilər. Bu, müəyyən bir risk faktorunun müəyyən bir layihəyə təsirinin çox yönlülüyünü nəzərə alacaqdır. Belə təsnifatların toplusu kommərsiya təşkilatlarının xarici əlaqələri və riskin təsirini təsvir etməyə imkan verəcəkdir. Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, itkilərin səviyyəsi xalis mənfəətin məbləğindən artıq olmadıqda və ya 0-25% diapazonunda təxmin edilən mənfəətin itkiləri mümkün olduqda risk məqbul sayılır. Risk, itkilərin səviyyəsi təxmin edilən mənfəətin ölçüsündən çox olmadıqda və ya təxmin edilən mənfəətin itkiləri 25-50% diapazonunda mümkün olduqda icazə verilir [24, s.245].

Risk, təkcə mənfəəti deyil, həm də əməliyyata qoyulmuş vəsaiti itirmək təhlükəsi varsa və ya təxmin edilən mənfəətin 50-75% itirilməsi mümkündürsə, kritik hesab olunur.

Zərərli kapitaldan böyük olduqda risk fəlakətlidir. Gözlənilən itkilər əməliyyatdan gözlənilən gəlirdən çox ola bilər və təşkilatın bütün əmlakına bərabər bir dəyərə çata bilər.

Beləliklə, risklərin təzahürləri çoxşaxəli olur ki, bu da onların idarə olunmasını çətinləşdirir. Hər bir fərdi halda, məqsəddən asılı olaraq, risklərin ən tam təsnifatından istifadə etmək lazımdır ki, bu da ona hərtərəfli qiymət verməyə imkan verəcəkdir.

Əsas təsnifat əlamətləri, təşkilat risklərinin növləri, onların baş vermə səbəbləri cədvəl 1.3.1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1.3.1		
Təşkilatın risklərinin təsnifatı və onların baş vermə səbəbləri		
Təsnifat xüsusiyyəti	Risk növü	Baş vermə səbəbləri
Təzahürün obyektivliyinə görə	Obyektiv	İnflyasiyanın səviyyəsi, rəqabətin intensivliyi, qanunvericilik bazasının qeyri-sabitliyi və s.
	Subyektiv	Təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi, malların rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi və s.
Yaranma mənbəyinə görə	İqtisad	İnflyasiya, faiz dəyişiklikləri, bazar konyukturasının dəyişməsi, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər və s.
	İstehsalat	Fırtınalar, yanğınlar, epidemiyalar və s.

	Ekoloji	Ətraf mühitin çirklənməsi, bioloji növlərin məhv edilməsi və s.
	Siyasi	Müharibələr, iğtişaşlar, idxal qadağası və s.
	Sosial	Ölkənin xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, ənənələri və əhalisinin mentaliteti
	Kommersiya	Kommersiya xidmətləri üzrə mütəxəssislərin səriştəlilik səviyyəsi, malların alış qiymətinin artması, malların itməsi, malların satışının həcmnin azalması, ticarət sirlərinin qorunması və s.
	Nəqliyyat	Yüklərin daşınması tariflərinin səviyyəsi, yanacaqın qiymətlərinin səviyyəsi, daşınma zamanı yükün zədələnməsi halları, malların vaxtında çatdırılması, nəqliyyat problemi halları və s.
	Rəqabət	Rəqiblərin bazardakı fəaliyyəti
	Psixoloji	Kadrların idarə edilməsinin peşəkarlığı, kadrların motivasiyası və məhsuldarlığı, münaqişələr, psixoloji mühit və s.
	Maliyyə	Kreditlər, investisiyalar, vergilər, iflas ehtimalı və s.
Risk hallarının baş vermə tezliyinə görə	Sistematik (daimi, azalmaz)	Dövlət xidmətləri və qurumlarının hərəkətləri, tərəfdaşlarla münasibətlər, rəqiblərin hərəkətləri və s.
	Sistemli olmayan (müvəqqəti)	Maliyyə səhvləri, təşkilati məqsədlərin səhv seçilməsi, müqavilə intizamına riayət edilməsi və s.

Mənbə: [23,s 11]

Qlobal bazar münasibətlərinin inkişafı kontekstində hər bir təşkilatın fəaliyyətinə getdikcə daha çox müxtəlif növ məlumat təsir edir. İnformasiyanın həcmnin sürətlə artması hər bir təşkilatı qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Qeyri-müəyyənliyin olması səbəbindən təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə yuxarıdakı cədvəldə əks etdirilən müxtəlif risklər təsir edir. Kommersiya təşkilatının əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olduğundan, məhz iqtisadi risklər kimi xarakterizə olunan risklər daha çox maraq doğurur. İqtisadi riskləri təsnif etmək üçün iqtisadi risk anlayışının aydın və birmənalı tərfi tələb olunur. Belə ki, təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə xas olan qeyri-müəyyənlik şəraitində obyektiv olaraq mövcud olan, təşkilat tərəfindən itkilərin baş verməsi potensialı, planlaşdırılan gəlirlərin alınmaması və ya digər mənfə nəticələrin baş verməsi. bu təşkilatların fəaliyyətinin daxili və xarici amilləri ilə bağlı müxtəlif hadisələrin baş verməsinə müvafiq riskləri aid edə bilərik. Bu tərifə sadıq qalaraq, iqtisadi risklərin təsnifatını mikro səviyyədə, yəni ayrı-ayrı kommersiya təşkilatı səviyyəsində təhlil etmək məqsədəuyğundur. Ümumiyyətlə müxtəlif tədqiqatçıların risklərin təsnifatı ilə bağlı fikirlərinin təhlili əsasında belə nəticəyə

gəlmək olar ki, onların müəyyən etdiyi risk növləri əksər hallarda iqtisadi məzmun və mahiyyət baxımından kəşif və əsas fərqlər yalnız adlarında olur.

Bununla əlaqədar olaraq, risklərin təsnifatını aydınlaşdırmaq və məlumatları əlavə etmək və bu risklərin idarə edilməsinə imkan verən iqtisadi risklərin təsnifatını əldə etmək mümkündür.

İdarəetmə məqsədləri üçün təşkilatın iqtisadi risklərinin təsnifatını nəzərdən keçirərkən bəzi təsnifat əlamətləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir, digərləri isə daha az əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, bu və ya digər dərəcədə onların hamısı iqtisadi risklərin idarə edilməsi məqsədləri üçün istifadə oluna bilər. Belə ki, mümkün olduqda, rəhbərliyə nəzarət edilən və idarə olunmayan (iqtisadi riskləri ayırmaq təklif edilməlidir. İdarəetmə praktikada obyektiv imkanların müəyyən edilməsi, hədəflərin qoyulması və seçilmiş məqsədlərə nail olunması olduğundan idarə olunan iqtisadi riskləri optimallaşdırıla bilən iqtisadi risklər kimi başa düşmək təklif olunmalıdır. Müvafiq olaraq, idarə olunmaz iqtisadi risklər dedikdə optimallaşdırılması mümkün olmayan iqtisadi risklər nəzərdə tutulur. Proqnozlaşdırılan iqtisadi risk dövrü iqtisadi inkişaf, maliyyə bazarı mühitinin dəyişən mərhələləri, rəqabətin proqnozlaşdırıla bilən inkişafı və s. ilə bağlı olan risk növlərini xarakterizə edir. İqtisadi risklərin proqnozlaşdırıla bilməsi nisbidir. Çünki yüz faizlik nəticə ilə proqnozlaşdırma nəzərə alınan hadisəni risk kateqoriyasından çıxarır. Gözlənilməz iqtisadi risk təzahürünün tam gözlənilməzliyi ilə xarakterizə olunan iqtisadi risk növlərini xarakterizə edir. Bu təsnifat xüsusiyyəti çərçivəsində nəzərdən keçirilən iqtisadi risklərin bütün növləri oxşar xarakter daşıyır və ya xud bir-birinin təfərrüatları və aydınlaşdırılmasıdır, buna görə də onlar bir təsnifat əlaməti altında birləşdirilir [30, s. 4].

Kommersiya təşkilatının praktiki fəaliyyətində iqtisadi riskin təzahür mərhələsindən asılı olaraq aşağıdakıları ayırmaq lazımdır:

- fəaliyyətin nəzarət parametrlərinin müəyyən edilmiş rejimdən kənara çıxması mərhələsində iqtisadi risk;
- belə kənarlaşmaya səbəb ola biləcək bilavasitə və dolaylı səbəblərin baş vermə mərhələsindəki iqtisadi risk;
- gələcəkdə belə səbəblərin və kənarlaşmaların baş verməsi üçün imkanların açılması mərhələsində iqtisadi risk;
- belə imkanların aşkar edilməsinə gətirib çıxarmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan mərhələdə iqtisadi risk.

Kommersiya təşkilatına münasibət əsasında xarici və daxili iqtisadi risklər fərqləndirilir. Oxşar təsnifat qrupları təsir dairəsindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq

fərqləndirilir, lakin onlara fərqli tərif verilir. Daxili iqtisadi risklər təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində yaranır və əsas və köməkçi fəaliyyətlərdə özünü göstərir. Xarici iqtisadi risklərə təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan risklər daxildir.

İstənilən sahibkarın fəaliyyəti həmişə kommersiya riski ilə bağlıdır. Bu onunla bağlıdır ki, subyekt hər zaman qeyri - müəyyənlik şəraitində demək olar ki, bütün idarəetmə qərarlarını qəbul edir-o, iqtisadi cəhətdən onun üçün sərfəli olan bir neçə variantdan yalnız birini seçməli olur.

Risk - istənilən işgüzar fəaliyyətin qaçılmaz və ən vacib komponentlərindən biridir. O, bir çox amillərin təsiri altında həyata keçirilir və konkret məqsədlərə nail olmağa yönəlib ki, bu da subyektdən qərarların qəbulunda müəyyən fəallıq tələb edir. Müəssisənin kommersiya risklərinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Kommersiya riski-əlverişsiz şərait və ya uğursuz biznes nəticəsinə nail olmaq ehtimalıdır. Sahibkar öz işində maksimal effektivliyə can ataraq, nəinki gözlənilən gəlir əldə etmək, həm də ümumiyyətlə, onun malik olduğu hər şeyi itirmək riski ilə daim üzləşir. Bu vəziyyət müxtəlif səbəblərdən yarana bilər. Bunlara regionda əlverişsiz iqlim, rəqiblərin hərəkətləri və subyektin uğursuz idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi daxildir. Biznesdə mənfə halların qarşısını almaq üçün kommersiya riskinin qiymətləndirilməsi aparılır. Bu, imkan verir qarşısını almaq və ya minimuma endirmək mənfə nəticələri. Əgər subyektin hərəkətləri qaçılmaz olaraq kommersiya riski ilə bağlıdırsa, onda ağıllı risk etməyi öyrənmək lazımdır.

Müəssisənin fəaliyyətində sabitliyi qorumaq üçün sahibkar risk dərəcəsinə təsir edə biləcək halları vaxtında aşkar etməli və təhlil etməlidir. Bütün mümkün təsir amilləri daxili və xarici bölünür. Bu cür təsnifat kommersiya riskinin Subyektiv və obyektiv tərəfləri olması ilə şərtlənir.

Xarici amillər və şərtlər sahibkarın iradəsindən asılı olmayan şərtlər hesab olunur, lakin onlar vəziyyətə təsir etdikləri üçün nəzərə alınmalıdır.

Kommersiya riskinin dərəcəsini müəyyən edən əsas xarici amillər bunlardır:

- Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar;
- Dövlət xidmətləri və müəssisələrinin gözlənilməz hərəkətləri;
- Vergi sistemində dəyişikliklər;
- Korrupsiya;
- Kontragentlərlə qarşılıqlı əlaqə;
- Rəqiblərin hərəkətləri;
- Siyahıya birbaşa amillər.

Risklərin daha bir böyük qrupu biznes riskləridir. Onlar haqqında müzakirəni davam etdirək və ayrı – ayrılıqda şərh edək. Bədbəxt hadisə, oğurluq, yanğın, istehsalın saxlanması, sabotaj, qaydalara əməl edilməməsi və s. nəticəsində malın və ya digər əmlakın təsadüfi itirilməsi ehtimalı təcrübə göstərir ki, bu səbəblər xeyli itkilərə gətirib çıxarır ki, bu da həmin risk növünün ümumi siyahıda yüksək əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Kontragentin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ehtimalı. Bu, tərəfdaşların vicdansızlığı, onların ödəmə qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Hal-hazırda demək olar ki, bütün şirkətlər qarşı belə bir risk.

İqtisadi risk - bu şirkətin biznesinin normal gedişinin pozulduğu zaman baş verir, əgər planlaşdırılmış nəticə əldə olunmursa (məsələn, gözlənilən istehsal həcmi) bu risk bazarda dəyişikliklərə, iqtisadi səhvlərə səbəb ola bilər. Bu, müəssisədə ən çox yayılmış hesab olunur.

Qiyət riski - bu növ mütəxəssislər tərəfindən ən təhlükəli olaraq tanınır. Məsələ ondadır ki, bu, müəssisənin əldən çıxmış fayda ehtimalının dərəcəsinə birbaşa və əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu risk digər müəssisələrin (məsələn, enerji daşıyıcılarının) xidmətləri üzrə tariflərin, avadanlıqların dəyərinin satış və topdansatış qiymətlərinin artırılmasında ifadə olunur.

Marketing riski - bu, şirkətin bazarda düzgün davranış strategiyasının seçilməsi ilə müəyyən edilir. Zərər müştərinin düzgün istiqamətləndirilməməsi, çeşidin seçimində səhvlər, rəqiblərin qiymətləndirilməsi və s. nəticəsində yarana bilər.

Nəqliyyat riski – məhsulun daşınması zamanı onun itirilməsi, zədələnməsi və s. ehtimalı həmişə mövcuddur.

Pul vəsaitlərinin itirilməsi - kommərşiya Şirkəti üçün maliyyə riskləri tez-tez ən təhlükəlidir. Onların bir neçəsinin qarşısı alınır. Əsas olanları arasında müəyyən edilə bilər:

Valyuta riski - kommərşiya bankları, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət subyektləri daha çox bu risk növü ilə üzləşirlər. Kurs dəyişikliyindən qaynaqlanan itkilərin ehtimalını nəzərdə tutur. Malların idxalı zamanı, əgər xarici valyutanın məzənnəsi milli valyutaya nisbətən artarsa, şirkət fayda itirəcək. Onun azalması zamanı, öz növbəsində, ixrac zamanı itkilər yarana bilər.

İnflyasiya riski - bu, artan inflyasiya tərəfindən yaranan pul vəsaitlərinin dəyərdə artmaqdan daha sürətli dəyərdən düşməsi ehtimalını əks etdirir. Şirkətin kapitalının real qiyməti də dəyərdən düşəcəkdir.

İnvestisiya riski - o, digər müəssisələrə kapital qoyuluşları, öz istehsalının yenidən qurulması və ya genişləndirilməsi, qiymətli kağızların alınması zamanı gözlənilməz itkilərin yaranmasını nəzərdə tutur.

Ödəmə qabiliyyəti riski - bəzi ekspertlər bunu kredit riski adlandırırlar. Ticarət şirkəti müxtəlif səbəblərə görə öz öhdəliklərini ödəmək iqtidarında ola bilər. Məsələn, vaxt və gəlir və xərclərin məbləğləri yanlış planlaşdırma halında. Ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi iflas prosedurunun həyəcanlanmasına səbəb ola bilər, buna görə də şirkət üçün çox təhlükəlidir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisənin fəaliyyətində müəyyən itkilər ehtimalı qaçılmazdır. Bununla əlaqədar olaraq, şirkət təhlükələri minimuma endirmək və ya neytrallaşdırmaq üçün konkret siyasət hazırlamalı və onların mənfi nəticələrini azaltmalıdır. Bu gün risklərin idarə edilməsinin müxtəlif metodlarından istifadə olunur. Məsələn, kommərsiya bankı üçün riskin qəbul edilməsi və ya azaldılması siyasəti daha münasibdir. Ehtimal olunan zərərlərdən yayınma üsulları çətin ki, belə bir təşkilat üçün tətbiq olunsun, çünki o, gəlir əldə etmək üçün riskli əməliyyatlar aparmalıdır.

Riskdəb imtina seçimi şirkətin hər hansı bir əməliyyatları yerinə yetirməkdən imtina etməsini nəzərdə tutur. Bu halda şirkət gözlənilən nəticələri əldə edə bilməz, lakin zərərlərdən tamamilə xilas ola bilər.

Menecerlər danışıqlar mərhələsində və daha sonra riskdən imtina etmək barədə qərar qəbul edə bilərlər.

- Risklərin minimallaşdırılması siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:
- Zərərlərin qarşısını almaq.
- Mənfi nəticələrin baş verməsi ehtimalının qəbul edilməsi.
- Riskin azaldılması.

Birinci halda müəyyən risk növünün tam aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırlanır. Bir qayda olaraq, bu, müəssisə üçün ən təhlükəli olan müəyyən Biznes əməliyyatlarından imtina etməklə əldə edilir. Belə siyasət ən sadə, lakin heç də həmişə effektiv siyasət hesab edilmir. Məsələn burasındadır ki, risklərdən qaçmaq üçün şirkət gəlir əldə etmək imkanını itirir.

İtki ehtimalının qəbul edilməsi zərərləri öz vəsaitləri hesabına ödəmək imkanını və arzusunu nəzərdə tutur. Bu siyasəti istehsalı genişləndirmək istəyən maliyyə cəhətdən sabit şirkətlərə tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür yanaşma lazımsız və böyük itkilərə səbəb ola bilər.

Riskin azaldılması ehtimal və zərərlərin ölçüsünün azaldılmasıdır. Ən ciddi təhlükələr sığorta yardımı ilə neytrallaşdırıla bilər. Bu metoddan istifadə edərkən şirkət özünü müdafiə edəcəyi risklərin bütün növlərini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməlidir. Bundan əlavə, siz sığorta şirkətinin seçiminə xüsusi diqqətlə yanaşmalısınız. Onun lisenziya, öz vəsaitləri və nizamnamə kapitalının zəruri həcmi, tariflərin adekvat həcmi və s. olmalıdır.

Risk azaldılması daxili sığorta vasitəsilə əldə edilə bilər. O, kommersiya təşkilatının daxilində həyata keçirilir. Bunun üçün müəssisədə xüsusi fondlar formalaşır ki, onların da vəsaitləri zərərin əvəzinin ödənilməsinə sərf olunacaqdır. Belə ehtiyatların siyahısı və ayırmaların miqdarı şirkətin Nizamnaməsində təsbit edilmişdir.

II FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA FƏALİYYƏTİN İLKİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ AUDİTİN PLANLANMASI ÜÇÜN MÜASİR ÜSULLAR

2.1 Azərbaycanı kommertiya təşkilatlarının mühasibat və statistik hesabatlarının əsas göstəriciləri və istifadəçilər tərəfindən onların istifadə problemləri

Kommertiya təşkilatlarında maliyyə hesabatlarını tələb olunan formada tərtib etmək məqsədilə mövcud qanunvericiliyin tələblərinin hamısını nəzərdə tutan məlumatlara sahib olmaq zəruridir. Qeyd edək ki, ölkədə uçot işinin, eləcə də hesabatların nizamlanması müxtəlif səviyyəli sistemi formalaşmışdır. Onun təşəkkülünə baş verən iqtisadi artım tendensiyası, kommertiya müəssisələrinin müasir iqtisadi münasibətlərə uyğun fəaliyyətini təşkil etməsi, o cümlədən MHBS-a uyğun olaraq hazırlana və tətbiq olunan MMUS ciddi rola malik olmuşdur.

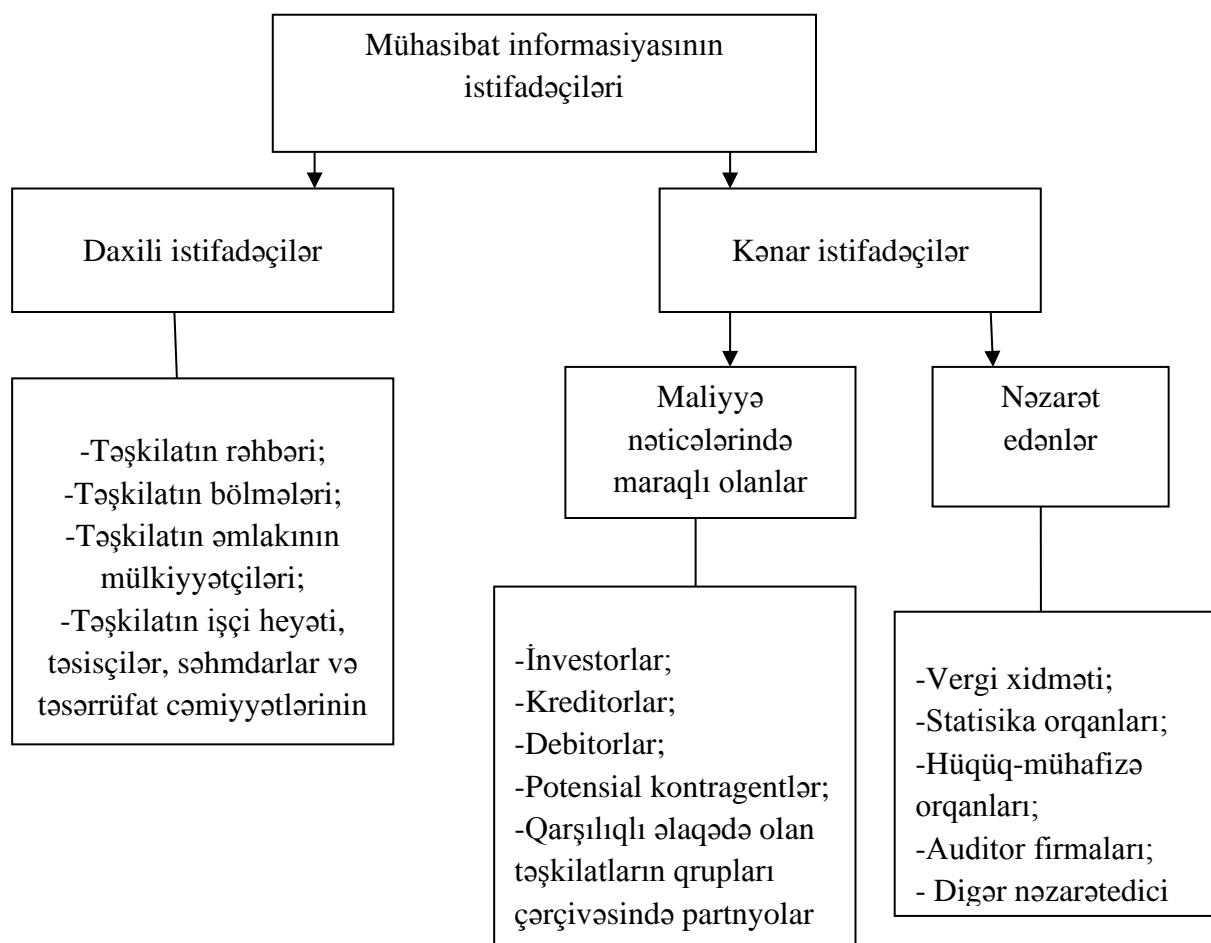
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 may 2010-cu ildə verilmiş 97 nömrəli “Kommertiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında qərarına əsasən kommertiya müəssisə və təşkilatları illik maliyyə hesabatlarını və konsolidə olunmuş maliyyə hesabatlarını Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və ya Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektləri üçün Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun tərtib edirlər [9].

MHBS istifadə olunmayan dövlətlərdə dövlət vəsaitlərinin səmərəliliyi, eləcə də müəyyən edildiyi istiqamət üzrə sərf edilməsi, o cümlədən kommertiya təşkilatlarının fəaliyyəti haqqında maliyyə məlumatlarının müqayisə olunmaq imkanının olmaması kimi çatışmazlıq baxımından, həmçinin kənar investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə milli və xarici bazarlara əmtəə və xidmətlər təqdim edən kommertiya təşkilatları üçün mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarına əsasən həyata keçirilməsi zəruri əhəmiyyətə malikdir. MHBS-nin bəzi müddəalarına uyğun olaraq, aktivlərin, eləcə də öhdəliklərin, kapital qoyuluşlarının, gəlirlərin və məsrəflərin dəyərləndirilməsi aparılarkən bir sıra fərqli dəyərləndirmə üsullarından istifadə edilir. Bu üsullar, maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə əlaqədar beynəlxalq standartları istifadə etməyən təşkilatlarda istifadə edilən qiymətləndirmə üsullarından əsaslı formada fərqlənir. Həmçinin maliyyə hesabatları üzrə qiymətləndirmələr konseptual baxımdan fərqli göstəricilərə və prinsiplərə əsasən müəyyənləşdirilir. Hazırkı şəraitdə Azərbaycanda iqtisadi subyektlərin mühasibat hesabatlarının elementləri “Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanununa uyğun olaraq formalaşır. Müvafiq qanunla ölkədə fəaliyyətlə məşğul olan, o cümlədən maliyyə hesabatlarını hazırlamalı olan iqtisadi subyektləri, kommertiya təşkilatları və qeyri-kommertiya təşkilatları kimi iki yerə ayrılır.

Kommertiya xarakterli iqtisadi subyektləri də əsasən ictimai baxımdan əhəmiyyət daşıyan, mikro və kiçik sahibkarlıq kommertiya təşkilatları və digərləri kimi ayırmaq olar.

Qanunvericilikdə “qeyri-kommersiya təşkilatları” ifadəsi ilə, büdcə təşkilatları, bələdiyyə orqanları, büdcədən kənar dövlət fondları və qeyri-hökumət təşkilatları nəzərdə tutulur. Göstərilən qruplara aid edilən müəssisə və təşkilatlarda maliyyə hesabatı “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müvafiq maddələri üzrə tənzimlənir[4, 7]. Burada əsas məqsəd müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin spesifik aspektlərinə uyğun olaraq maliyyə hesabatlarında maksimum şəffaf və istifadəyə yararlı informasiyaların əks etdirilməsidir.

Kommersiya təşkilatları tərəfindən tərtib edilən maliyyə və mühasibat hesabatlarındakı məlumatlar fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsi məqsədilə nəşr olunur. Əsasən maliyyə hesabatından istifadə edən şəxsləri iki qrupa bölə bilərik. Bunlar kənar və daxili istifadəçilərdir. Hesabatlardakı məlumatları istifadə edən fiziki və hüquqi şəxslərin ümumiləşdirilmiş tərkibi aşağıdakı sxem 2.1.1 - də əks etdirilmişdir.

Sxem 2.1.1 Mühasibat informasiyalarının istifadəçiləri

Mənbə: [4, s. 20]

“Finca Azərbaycan” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti və “FinEx Kredit” ASC Bank olmayan kredit təşkilatlarının 31 dekabr 2020 – ci il tarixinə olan Maliyyə Vəziyyəti haqqında Hesabat aşağıdakı cədvəl 2.1.1 - də əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.1.1

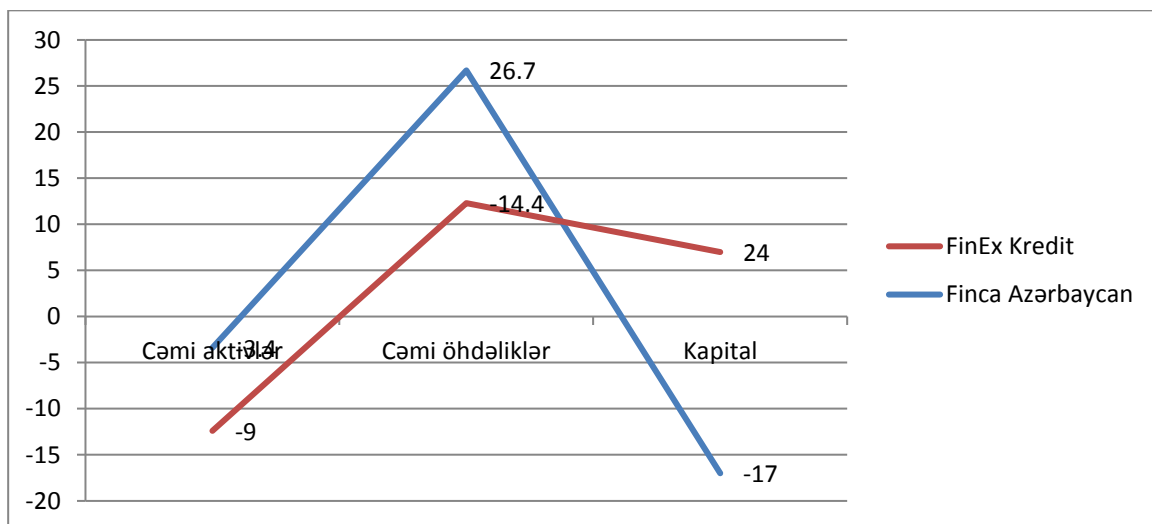
“Finca Azərbaycan” və “FinEx Kredit” -in Maliyyə Vəziyyəti haqqında Hesabatı, min azn

Aktivlər	31 dekbr 2020-ci il		31 dekbr 2019-cu il	
	FinEx Kredit	Finca Azərbaycan	FinEx Kredit	Finca Azərbaycan
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	1,988	6,605	1,323	13,128
Müştərilərə verilmiş kreditlər, xalis	6,316	17,946	7,785	12,163
Əmlak, avadanlıq və QMA	130	218	124	241
Aktivlərdən istifadə hüququ		421		597
Təxirə salınmış mənfəət vergisi	23	488	12	549
Digər aktivlər	158	526	220	457
Cəmi aktivlər	8,614	26,204	9,464	27,135
Öhdəliklər				
Borc alınmış vəsaitlər	2,131	9,455	3,930	7,035
Buraxılmış borc qiymətli kağızlar	4,502		3,955	
İmtiyazlı səhmlər	200		206	
Mənfəət vergisi öhdəliyi	12		13	
İcarə öhdəlikləri		434		604
Digər öhdəliklər	106	814	19	809
Cəmi öhdəliklər	6,951	10,703	8,122	8,448
Kapital				
Əlavə ödənilmiş kapital	687		275	
Nizamnamə kapitalı	800	3,756	800	3,756
Bölüşdürülməmiş mənfəət	175	11,745	266	14,931
Cəmi kapital	1,663	15,501	1,341	18,687
Cəmi öhdəliklər və Kapital	8,614	26,204	9,464	27,135

Mənbə: [5]

Bank olmayan kredit təşkilatının maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatındakı maliyyə göstəricilərinə əsasən qeyd etmək olar ki, “Finca Azərbaycan”da 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə pul vəsaitləri 49,6 faiz azalmış “FinEx Kredit” ASC-də isə 50,2 faiz artmışdır. Müştərilərə təqdim edilmiş kreditlərin həcmi xalis ifadədə “Finca Azərbaycan”da 47,5 faiz artmış “FinEx Kredit” ASC-də isə 18,9 faiz azalmışdır, əmlak və avadanlıq “Finca Azərbaycan”da 9,5 faiz azalmış “FinEx Kredit” ASC-də isə 4,8 faiz artmışdır. Ümumilikdə

cəmi aktivlərdə “Finca Azərbaycan” üzrə 3,4 faizlik azalma, “FinEx Kredit” ASC-də isə 9 faiz azalma qeydə alınmışdır. Kommersiya təşkilatlarının cəmi öhdəlikləri isə müvafiq olaraq birinci təşkilatda 26,7 faiz həcmində artmış digərində isə 14,4 faiz azamışdır. Təşkilatların kapitalında dəyişiklik isə 17 faizlik azalma və 24 faiz artım olaraq qeydə alınmışdır. Müvafiq göstəriciləri qrafiki formada qrafik 2.1.1 – də əks etdirək.

Qrafik 2.1.1 “Finca Azərbaycan” və “FinEx Kredit” BOKT-un bəzi göstəricilərinin müqayisəli təhili

Mənbə: müəllif tərəfindən təşkilatın maliyyə hesabatlarına əsasən tərtib edilmişdir

“Finca Azərbaycan” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti Bank olmayan kredit təşkilatının 31 dekabr 2020 – ci il tarixinə olan Mənfəət və ya Zərər haqqında Hesabat aşağıdakı cədvəl 2.1.2 - də əks olunmuşdur

Cədvəl 2.1.2

“Finca Azərbaycan” və “FinEx Kredit” -in Mənfəət və ya Zərər haqqında Hesabatı, min azn

	31 dekabr 2020-ci il		31 dekabr 2019-cu il	
	FinEx Kredit	Finca Azərbaycan	FinEx Kredit	Finca Azərbaycan
Faiz gəliri	14,504	10,655	12,730	12,058
Faiz xərci	(844)	(655)	(905)	(58)
Ehtimal olunan kredit zərərinin azalmasından əvvəlki xalis faiz gəliri		4,835		1,670
Ehtimal olunan kredit zərərinin bərpası		869	25	280
Xalis faiz gəliri	13,660	15,704	11,850	13,950
İnzibati və digər əməliyyat xərcləri	(9,053)	(8,499)	(7,790)	(6,978)

Müştərilərə verilmiş kreditlər və borc alınmış vəsaitlər üzrə ilkin qiymətləndirmə zamanı ədalətli dəyər üzrə gəlir		478		2,304
Müsadirə edilmiş girovların ədalətli dəyərindəki dəyişiklik üzrə zərər		(14)		(67)
Digər gəlir (xərc), xalis	(438)	965	(584)	754
Xalis qeyri-faiz zərəri		(4,970)		(2,745)
Mənfəət vergisindən əvvəlki gəlir	4,169	3,664	3,276	7,218
Mənfəət vergisi xərci	(49)	(61)	(68)	(126)
İl üzrə xalis mənfəət	4,120	3,603	3,208	7,092
İl üzrə cəmi məcmu gəlir	4,120	3,603	3,208	7,092

Mənbə: [6, 36]

“Finca Azərbaycan” kredit təşkilatının mənfəət və ya zərər haqqında hesabatındakı əks olunan göstəricilərə uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ilə nisbətdə 2020-ci ildə təşkilatın təşkilatların faiz gəlirində və xalis faiz gəlirində, eləcə də mənfəət göstəricilərində artım qeydə alınmışdır.

Ümumilikdə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların müxtəlif istiqamətlər üzrə maliyyə göstəricilərini açıqlaması tələb kimi onların qarşısına qoyulsa da bir çox iqtisadi subyektləri bu tələbi ya yerinə yetirmir ya da onu müəyyən gecikmələrlə icra edirlər. Bu da maliyyə hesabatlarının kənar istifadəçiləri üçün müəyyən qərarların qəbul edilməsi zamanı çətinliklər yaradır.

Kommersiya müəssisə və təşkilatlarında auditin aparılmasının əhəmiyyətini ortaya çıxarmaq üçün Finca Azərbaycan və “Finex Kredit” bank olmayan kredit təşkilatları ilə regionda yerləşən tədqiqat üçün maliyyə hesabatlarını əldə etdiyimiz və audit aparılmayan digər iki kommersiya təşkilatının bir sıra göstəricilərini müqayisə edək. (cədvəl 2.1.4)

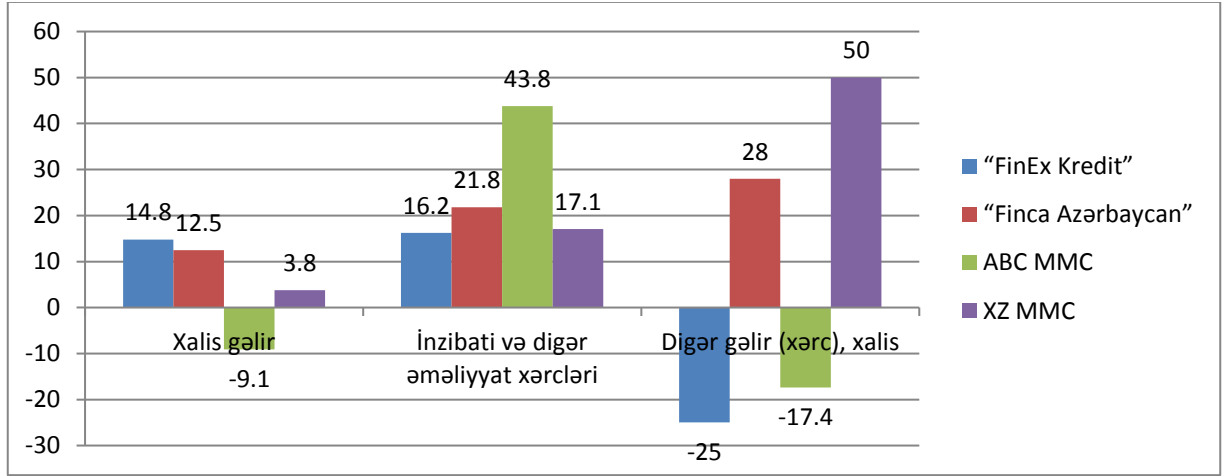
Cədvəl 2.1.4

Müxtəlif şirkətlərin müqayisəli təhlilə cəlb ediləcək göstəriciləri

Göstəricilər, min azn	“FinEx Kredit”		“Finca Azərbaycan”		ABC MMC		XZ MMC	
	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019
Xalis gəlir	13,660	11,890	15,704	13,950	5500	6050	3000	2890
İnzibati və digər əməliyyat xərcləri	(9,053)	(7,790)	(8,499)	(6,978)	(4930)	(3428)	(3189)	(2723)
Digər gəlir (xərc), xalis	(438)	(584)	965	754	52	63	(57)	(38)

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

İndi isə audit aparılan və hesabatları rəsmi olaraq təqdim olunan təşkilatların göstəriciləri arasındakı dinamikanın təhlilini həyata keçirək. Belə ki, artım sürətinin hesablanması nəticəsində mövcud olan fərqlər qrafik 2.1.2-də əks etdirilmişdir.

Qrafik 2.1.1 Şirkətlərin bir sıra göstəriciləri arasındakı fərqlər

Mənbə. müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikə əsasən auditin aparıldığı kommersiya təşkilatlarında inzibati və müxtəlif əməliyyat xərclərinin, eləcə də digər gəlir və xərcin artım və ya azalma dinamikasının müəyyən çərçivə daxilində, ciddi dəyişmələrlə müşayiət olunmaması ilə xarakterizə olunur. Lakin digər, audit aparılmayan şirkətlərdə isə gəlirin azalması və ya qismən artması şəraitində təsnifləşdirilməyən xərclər kəskin dəyişir. Bu da auditin xərclərin və gəlirlərin düzgün planlaşdırılmasına təsirini ortaya çıxarır. Belə ki, audit aparılan təşkilatlarda gəlirlər və xərclər düzgün qaydada uçota alınır.

Auditin aparılmasının müəssisə və təşkilatlar üçün əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün mühüm qiymətləndirmə metodlarından hesab edilən ekspert qiymətləndirməsindən də istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu baxımdan Azərbaycanda kommersiya təşkilatları üçün auditin zəruriliyini ortaya çıxaran ekspert qiymətləndirməsini həyata keçirmişik və bu məqsədlə onları elmi əsaslandırılmış fikirlərini qeyd edirik. Qiymətləndirməni həyata keçirən ekspertlər aşağıdakılardır:

1. 10 ildən artıq müxtəlif banklarda auditor kimi çalışmışdır. Hal-hazırda Aqrarkredit QSC-nin Daxili Nəzarət və Risklərin İdarəedilməsi Departamentinin Aktivlərə Nəzarət şöbəsinin müdiri, Auditorlar palatasının üzvü Rüstəmov Sahib;

2. 15 ildən çoxdurki Aqrarkredit QSC-də müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Hal-hazırda Aqrarkredit QSC-nin Daxili Audit şöbəsinin müdiri Qocayev Elmar;

3. 12 ildən çox iş stajı olan, müxtəlif banklarda baş mühasib, filial müdiri və auditor vəzifələrində çalışmışdır. Hal-hazırda Aqrarkredit QSC-nin Daxili Nəzarət və Risklərin İdarəedilməsi Departamentinin Daxili Nəzarət şöbəsinin baş nəzarətçisi Memmedov Hikmet.

Ekspertlərin qiymətləndirməni həyata keçirməsi üçün onlara təqdim edəcəyimiz suallar isə aşağıdakılardır:

1. Müəssisə və təşkilatlarda daxili audit zərurətini necə qiymətləndirirsiniz?
2. Bütün müəssisələrdə daxili auditə ehtiyac varmı yoxsa müəssisənin həcmindən ya səviyyəsindən asılı olaraq dəyişirmi?
3. Daxili audit hansı risklərin tənzimlənməsində rol oynayır?
4. Gəlirlərə nəzarət və onların tənzimlənməsi ilə bağlı, gəlirlərin dinamikası ilə bağlı daxili audit effektivdirmi?
5. Müəssisəyə ümumi nəzarətin formalaşdırılmasında daxili auditin rolu nədədir?

Suallara uyğun olaraq ekspertlər aşağıdakı cavabları vermişdir. I ekspertin suallara ardıcıl olaraq cavablarını təqdim edirik:

1. Daxili audit- müəssisə və təşkilatlarda qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslılığını və səmərəliliyini qiymətləndirmək, nöqsan və çatışmazlıqları, kənarlaşmaları aşkara çıxarmaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində risklərin aradan qaldırılması, azaldılması və idarə olunması üzrə müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün rəhbərliyi vaxtında məlumatlandırmaq məqsədilə müəssisə və təşkilatların işinin müntəzəm müşahidə edilməsi və yoxlanması baxımından zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

2. Daxili auditin əhəmiyyəti odur ki, müəssisə istər maliyyə fəaliyyətində, istərsə də əməliyyat fəaliyyətində nəzarəti gücləndirərək, xətalalarının və qüsurlarının qarşısını alır və mümkün itkiləri minimuma endirir. Həmçinin, müəssisə rəhbərləri nəzarəti birbaşa özləri həyata keçirə bilmədikləri üçün daxili nəzarət sistemini yaradırlar. Bu baxımdan müəssisənin həcmindən və səviyyəsindən asılıdır. Lakin digər tərəfdən bir sıra müəssisələr müvafiq qanunvericiliyə əsasən məcburi auditin obyektivi olan təsərrüfat subyektləri mövcuddur.

3. 1. biznes-risk-konkret bazarlarla, müştərilərlə, məhsul və xidmətlərlə bağlı olan risk;
2. idarəetmə riski - hakim mövqe tutan idarəetmə heyətinin səriştəliliyi və təcrübəsi;
3. kənar auditorlar tərəfindən əvvəllər aparılan auditlərin nəticələri;
4. texnoloji risk - texniki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi dərəcəsi;
5. fəaliyyətin nəticələri - nəzərdə tutulan planların yerinə yetirilməsində bölmənin nailiyyətləri və qarşıdakı dövrlərdə vəzifələri;

6.ölçü - bütün təşkilatla müqayisədə bölmənin həcmi;

7. nəzarət sistemi riski - bölmə tərəfindən istifadə olunan daxili nəzarət sisteminin etibarlılığı və stabilliyi.

4. İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin bir-biri ilə iqtisadi və hüquqi münasibətləri yuxarı təşkilatlar və dövlət orqanları tərəfindən tam həcmdə tənzimlənmədiyi üçün müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinə kənar nəzarətdən təcridcən daxili nəzarətə keçmək daha məqsəduyğundur. Nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə onları yaradan səbəbləri aşkar etmək lazımdır. Müasir şəraitdə mövcud qanunvericiliyin pozulmasına gətirib çıxaran bütün səbəbləri aşkar edən müfəttişlər ilə müqayisədə müəssisələrin maliyyə hesabatını təhrif edən, ödəmə qabiliyyətini aşağı salan və müəssisənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirən səbəbləri, istehsal və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyatları aşkar edən daxili auditorlara daha çox tələbat vardır.

5. Daxili audit daxili idarəetmə sisteminə nəzarət edir, yol verilmiş hər hansı nöqsan və çatışmazlığın aradan qaldırılmasına köməklik edir, bütün istehsal prosesinin və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunmasına imkan yaradır və rəhbərlik tərəfindən düzgün qərar çıxarılmasına yardımçı olur

II ekspertin suallara cavabları ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Daxili audit- risklərin aradan qaldırılması və idarə olunması üçün rəhbərliyi vaxtında məlumatlandırmaq məqsədilə müəssisə və təşkilatların işinin müşahidə edilməsi və yoxlanması baxımından zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

2. Daxili audit səhvləri, fırıldaqçılıq risklərini və mümkün itkiləri azaldır. Həmçinin, rəhbərlər birbaşa özləri nəzarəti həyata keçirə bilmədikləri üçün daxili nəzarət sistemini yaradırlar. Bunları nəzərə alaraq müəssisənin həcmindən və səviyyəsindən asılıdır. Qanunvericiliyə əsasən məcburi audit olmalı müəssisələr mövcuddur.

3. Daxili audit bölməsinin səlahiyyət və vəzifələri müəyyən edildikdən və strateji planın hazırlanmasından sonra növbəti mərhələ auditin ilkin planının tərtib edilməsidir. Audit keçiriləcək fəaliyyət sahələrini, habelə hər bir sahə üçün iş həcmi müəyyən etmək məqsədilə risklərin qiymətləndirilməsi modelindən və zərərlərin ehtimalının təhlilinin metodlarından istifadə olunur.

Daxili audit bölməsinin təşkilati strukturunun yaradılmasına və bölmənin gələcək əməkdaşlarının təcrübə və səriştəliyinin qiymətləndirilməsinə növbəti mərhələ kimi baxılmalıdır. Burada əsas faktor bölmədə audit planlarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan ümumi təcrübənin konkret sahələr üzrə biliklərin, peşəkar auditor səriştəliyi və texniki üsulların

düzgün nisbətinin təmin edilməsindən ibarətdir. Müvafiq peşə norma və standartlarının qəbul edilməsi. Növbəti mərhələdə daxili audit xidməti öz işinin yerinə yetirilməsi

4. Müasir dövrdə qanunvericiliyin pozulmasına gətirib çıxaran, maliyyə vəziyyətini pisləşdirən, xərcləri artıran, gəlirləri azaldan və bu kimi səbəbləri aşkar edən auditorlar daxili auditin vacibliyinin göstəricisidir.

5. Daxili audit bütün risklərin qarşısının alınmasında, müəssisənin maliyyə gəlirlərinin və xərclərinin stabil olmasına, müəssisənin daxili sistemə nəzarətə kömək edir.

III ekspertin suallara cavabları ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Daxili audit hər bir müəssisə və ya təşkilatın fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla, təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən zəruri amillərdən biridir.

2. Bəli bütün müəssisə və təşkilatlarda daxili auditə ehtiyac var. Belə ki, daxili auditin əhəmiyyəti odur ki, müəssisə istər maliyyə fəaliyyətində, istərsə də əməliyyat fəaliyyətində nəzarəti gücləndirərək, xətalarının və qüsurlarının qarşısını alır və mümkün itkiləri minimuma endirir. Həmçinin, müəssisə rəhbərləri nəzarəti birbaşa özləri həyata keçirə bilmədikləri üçün daxili nəzarət sistemini yaradırlar.

3. Maliyyə risklərinin yüksək olduğu sahələri müəyyənləşdirir və təsərrüfat subyektlərinin icra orqanları tərəfindən onların səmərəli idarə edilməsinə əminlik əldə edir. Bundan əlavə müəssisə və təşkilatın maliyyə hesabatlarına əsasən onların biznes risklərinin müəyyən olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki,
-riskin əhəmiyyətlik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;
-riskin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi;
-risklərin qarşısının alınması üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi.

4. Bu suala cavab verməkdən ekspert imtina etdi.

5. Müəssisə və təşkilatlarda ümumi nəzarət mexanizmlərinin formalaşmasında daxili auditin rolu əsasən aşağıdakılardan ibarətdir. Nəzarət mühiti, müəssisənin risk qiymətləndirmə prosesi, maliyyə hesabatları ilə əlaqədar informasiya sistemləri və nəzarət tədbirləri.

Cədvəl 2.2.1

Auditin aparılmasının zəruriliyini müəyyən edən ekspert qiymətləndirmələri

I ekspert rəyi	II ekspert rəyi	III ekspert rəyi
müəssisə və təşkilatlarda qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslılığını və səmərəliliyini qiymətləndirmək, nöqsan və çatışmamazlıqları, kənarlaşmaları aşkara çıxarmaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində risklərin aradan qaldırılması, azaldılması və idarə olunması əhəmiyyət kəsb edir	Daxili audit- risklərin aradan qaldırılması və idarə olunması üçün rəhbərliyi vaxtında məlumatlandırmaq məqsədilə müəssisə və təşkilatların işinin müşahidə edilməsi və yoxlanması baxımından zəruri əhəmiyyət kəsb edir.	müəssisə və ya təşkilatın fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin zəruri amillərindən biridir
İstər maliyyə fəaliyyətində, istərsə də əməliyyat fəaliyyətində nəzarəti gücləndirərək, xətalalarının və qüsurlarının qarşısını alır və mümkün itkiləri minimuma endirir. Bir sıra müəssisələr müvafiq qanunvericiliyə əsasən məcburi auditin obyektidir	Daxili audit səhvləri, fırıldaqçılıq risklərini və mümkün itkiləri azaldır. Rəhbərlər birbaşa özləri nəzarəti həyata keçirə bilmədikləri üçün daxili nəzarət sistemini yaradırlar.	bütün müəssisə və təşkilatlarda daxili audite ehtiyac var
<ol style="list-style-type: none"> 1. biznes-risk – konkret bazarlar, sifarişçilər, mallar və xidmətlər ilə bağlı olan risk; 2. idarəetmə riski – aparıcı idarəçilik heyətinin səriştəliliyi və təcrübəsi; 3. auditin tarixi – kənar auditorlar tərəfindən aparılmış əvvəlki auditlərin nəticələri; 4. texnoloji risk – texnoloji dəyişikliklərlə bağlı fəaliyyətin zəifləməsinin dərəcəsi; 5. sistemli risk – bölmədə istifadə olunan daxili nəzarət sistemlərinin etibarlılığı və sabitliyi 	Audit keçiriləcək fəaliyyət sahələrini, habelə hər bir sahə üçün iş həcmi müəyyən etmək məqsədilə risklərin qiymətləndirilməsi modelindən və zərərlərin ehtimalının təhlilinin metodlarından istifadə olunur. Peşəkar auditor səriştəliliyi və texniki üsulların düzgün nisbətində təmin edilməsini həyata keçirir	-
Müasir şəraitdə mövcud qanunvericiliyin pozulmasına gətirib çıxaran bütünsəbəbləri aşkar edən müfəttişlər ilə müqayisədə müəssisələrin maliyyə hesabatını təhrif edən, ödəmə qabiliyyətini aşağı salan və müəssisənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirən səbəbləri, istehsal və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyatları aşkar edən daxili auditorlara daha çox tələbat vardır	Müasir dövrdə qanunvericiliyin pozulmasına gətirib çıxaran, maliyyə vəziyyətini pisləşdirən, xərcləri artıran, gəlirləri azaldan və bu kimi səbəbləri aşkar edən auditorlar daxili auditin vacibliyinin göstəricisidir.	Maliyyə risklərinin yüksək olduğu sahələri müəyyənləşdirir. Biznes risklərinin müəyyən olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. -riskin əhəmiyyətli dərəcəsinin müəyyən olunması; -riskin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi;

		-risklərin qarşısının alınması üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi
daxili idarəetmə sisteminə nəzarət edir, yol verilmiş hər hansı öqsən və çatışmamazlığın aradan qaldırılmasına köməklik edir, bütün istehsal prosesinin və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunmasına imkan yaradır və rəhbərlik tərəfindən düzgün qərar çıxarılmasına yardımçı olur.	Daxili audit bütün risklərin qarşısının alınmasında, müəssisənin maliyyə gəlirlərinin və xərclərinin stabil olmasına, müəssisənin daxili sisteminə nəzarətə kömək edir.	Nəzarət mühiti, müəssisənin risk qiymətləndirmə prosesi, maliyyə hesabatları ilə əlaqədar informasiya sistemləri və nəzarət tədbirləri.

Mənbə. cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Ekspertərin suallara verdikləri elmi əsaslandırılmış cavabların ümumiləşdirilməsi bir daha bizim keys study-də gəldiyimiz nəticəni təsdiq edir. Daxili audit olmadıqda müəssisənin gəlir və xərclərinə, maliyyə nəticələrinə səmərəli nəzarət mümkün olmur və ona görə də ortaya istənilməyən nəticələr çıxır. Daxili audit müəssisədə risklərin idarə olunması üçün vacib alətlərdən biridir. Daxili audit gəlirlərin və xərclərin dinamikasına nəzarət üçün əhəmiyyətli mexanizmlərdən biridir.

Kommersiya təşkilatları maliyyə və mühasibat hesabatlarından əlavə olaraq statistik hesabatlarını da müvafiq dövlət orqanına təqdim etməlidirlər. Belə ki, “Rəsmi statistika” haqqında AR qanunu ölkədə statistika orqanlarının fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı həmçinin bu sahədə tənzimləyici çərçivənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir [3]. Statistik hesabatlar Dövlət Statistika Komitəsinə, eləcə də onun yerli qurumlarına təyin olunmuş vaxtda təqdim edilir. Qeyd edək ki, ölkəmizdə statistik məlumatların açıqlanması ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlar üzrə deyil, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı, eləcə də onun sahələrinə aid istiqamətlər üzrə nəşr olunur.

2.2 Audit zamanı maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli kənarlaşma risklərinin qiymətləndirilməsinin müasir üsulları

Hazırda audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsində əsas diqqət riskə əsaslanan yanaşmadadır. Bu yanaşma yoxlanılan müəssisənin ən riskli sahələrinin müəyyən edilməsini və audit zamanı auditorun diqqətinin ilk növbədə onlara yönəldilməsini nəzərdə tutur. Bu sahələr öz növbəsində audit riskinin tərkib hissəsi olan əsas risklərin və nəzarət riskinin, yəni əhəmiyyətli təhriflərə yol verilməsi riskinin qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilə bilər. Auditdə əsas istiqamət riskə əsaslanan yanaşmadır. Bu yanaşma yoxlanılan subyektin ən riskli fəaliyyət sahələrinin ayrılmasını və audit zamanı ilk növbədə auditorun diqqətinin onlara yönəldilməsini nəzərdə tutur. Bu sahələr, öz növbəsində, audit riskinin tərkib hissəsi olan nəzarət riskinin və əhəmiyyətli təhrif riskinin qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilə bilər.

Qiymətləndirmədə qeyri-müəyyənliyin dərəcəsi qiymətləndirmələrin əhəmiyyətli təhrif edilməsi riskinə təsir göstərir. Buna görə də, auditor maliyyə hesabatlarındakı mühasibat təxminlərinin tətbiq olunan maliyyə hesabatı çərçivəsi kontekstində ağlabatan olduğundan əmin olmalıdır. Yoxlama zamanı təxmin edilən dəyərlərin auditini apararkən risklərin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı xüsusiyyətlərinə mütləq diqqət yetirmək lazımdır:

- maliyyə alətləri;
- şübhəli borclar üçün ehtiyatın formalaşdırılması;
- maliyyə məlumatlarına zəmanət verən digər tapşırıqlar.

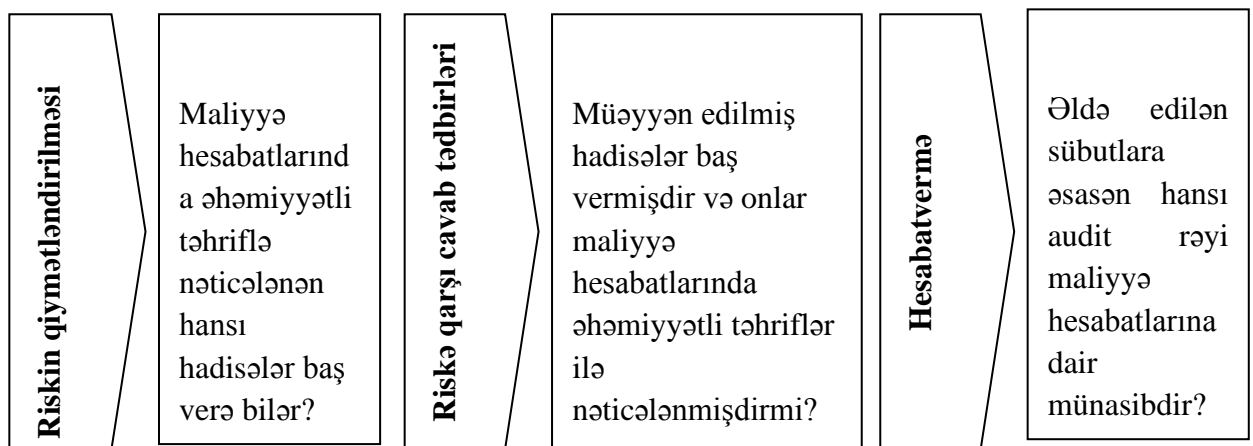
Beynəlxalq audit standartlarına əsasən auditor fəaliyyətini həyata keçirən şəxsin əsas məqsədi maliyyə hesabatının hazırlanması, eləcə də onun təsdiqlənməsimərhələlərində

dələduzluq, yaxu dadiqqətsizlik səbəbindən yaranmış əhəmiyyətli təhriflər riskini təşkilat və təşkilatın mühitini, həmçinin təşkilatdaxili nəzarətini araşdırmaqla müəyyənləşdirmək və dəyərləndirməkdir. Beləliklə, dəyərləndirilmiş əhəmiyyətli kənarlaşmalar riskinə uyğun olaraq cavab fəaliyyətlərinin tətbiq üçün hazırlanması və yerinə yetirilməsi istiqamətində zəmin hazırlanır.

Auditor təşkilatda apardığı fəaliyyətə əsasən peşə və qanunverici aspektdən məsuliyyət daşıyır. Maliyyə münasibətlərinin yoxlanılması zamanı yoxlamanın Beynəlxalq Audit Standartlarına (BAS) əsasən həyata keçirilməsinə əməl olunmalıdır. Audit fəaliyyətinin özünəməxsus məhdudiyyətlərinə, eləcə də təşkilatdaxili nəzarətin çatışmazlıqlarına əsasən bir sıra mühüm kənarlaşmaların BAS-lara uyğun formada dəqiq planlaşdırıldığı, eləcə də həyata keçirildiyi vəziyyətdə, mümkünsüz aşkarlanmama riskinin mövcudluğunun qəbul olunması da onun məsuliyyətinə daxildir [37].

Əhəmiyyətli təhrif və ya kənarlaşma riski audit başlamazdan əvvəl maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin edilməsi riski kimi müəyyən edilir. Aşkarlamama riski isə, auditorun audit riskini məqbul dərəcədə aşağı səviyyəyə endirmək üçün prosedurları yerinə yetirməsinin ayrı-ayrılıqda və ya digər təhriflərlə birlikdə əhəmiyyətli ola biləcək mövcud təhrifi aşkar etməməsi riskidir.

Auditor yoxlamasını həyata keçirən şəxsin vəzifəsi maliyyə hesabatı, eləcə də təsdiqetmə mərhələlərində fırıldaqçılıq yaxud da səhvin baş verməsi səbəbindən yaranan mühüm təhriflər riskini təşkilatın və onun müvafiq mühitinin, həmçinin təşkilatdaxili nəzarətin xüsusiyyətlərini öyrənməklə müəyyənləşdirmək, o cümlədən dəyərləndirmək, habelə dəyərləndirilmiş əhəmiyyətli təhriflər riskinə adekvat fəaliyyətlər ardıcılığının təklif edilməsi və icra edilməsi məqsədilə zəmin yaratmaqdır. Yuxarıda haqqında danışılan komponentlərin sxematik formada ifadəsi onların mahiyyətini daha asan formada izah etməyə imkan verir (2.2.1).

Sxem 2.2.1. Audit yanaşmasında mərhələlər
Mənbə: [1, s 33]

Audit fəaliyyətinin mərhələrinə uyğun olaraq auditorun qarşısında duran əsas məqsəd düzgün auditor hesabatını hazırlamaqdır. Təəssüf ki, auditin nəticələrinə əsasən bütün əhəmiyyətli pozuntuları aşkar etmək həmişə mümkün deyil. Bunun səbəbləri obyektiv və subyektiv, yəni auditorun ixtisas və səriştəsinin səviyyəsindən və s asılı ola bilər. Beləliklə, audit riski maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin olduğu hallarda auditorun uyğun olmayan rəy bildirməsi riskidir. Audit riskinə əhəmiyyətli təhrif riski və faktın aşkarlanmama riski daxildir. Əhəmiyyətli təhrif riski maliyyə hesabatlarında kənar auditdən əvvəlki mərhələdə müəyyən edilmiş əhəmiyyətli təhriflərin olması riskidir. Təbii risk əməliyyatların, hesab qalıqlarının və ya açıqlanmış maddələrin nəzarət vasitələrinin olmadığını fərz etməklə, ayrı-ayrılıqda və ya digər təhriflərlə birlikdə əhəmiyyətli ola biləcək təhriflərə məruz qalmasıdır. Nəzarət riski əməliyyatlarla, hesab balansı və ya açıqlanmış maddələrlə bağlı mövcud ola bilən və ayrı-ayrılıqda və ya digər təhriflərlə birləşdirildikdə əhəmiyyətli ola bilən yoxlanılan təşkilatın daxili nəzarət sistemi tərəfindən təhrifin qarşısının alınmaması, aşkar edilməməsi və düzəldilməməsi riskidir. Aşkarlanmama riski isə audit riskini məqbul dərəcədə aşağı səviyyəyə endirmək üçün nəzərdə tutulmuş audit prosedurlarının ayrı-ayrılıqda və ya digər təhriflərlə birlikdə əhəmiyyətli ola biləcək mövcud təhrifi aşkar edə bilməməsi riskidir.

Təşkilatdaxili risklər arasında aşağıdakılar var:

- planlaşdırılan nəticənin əldə edilməməsi potensial təhlükəsini daşıyan investisiya riskləri. Belə ki, kommertiya təşkilatının strateji və qısamüddətli planlarının hazırlanması zamanı qarşıya çıxan səhv formalaşdırılmış məqsəd və vəzifələr planlaşdırılan mənfəətin alınmamasına səbəb ola bilər;

- bazar konyukturasının dəyişməsi nəticəsində yaranan kommertiya riskləri. Belə ki, rəqiblər daimi satışların azalması və biznesin ümumi itkisi təhlükəsi yaradır;

- konkret təşkilatda istehsal fəaliyyətinin təşkilinin xüsusiyyətləri ilə bağlı istehsal riskləri. Bu tip riskin mənbələri maşın və avadanlıqların işçiləri, təchizatçılar və podratçılar və s ola bilər.

Daxili nəzarət idarəetməyə məsul şəxslər tərəfindən həyata keçirilən və aşağıdakı vəzifələrin həll edildiyinə əsaslı əminliyi təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir prosesdir [31, s. 268]:

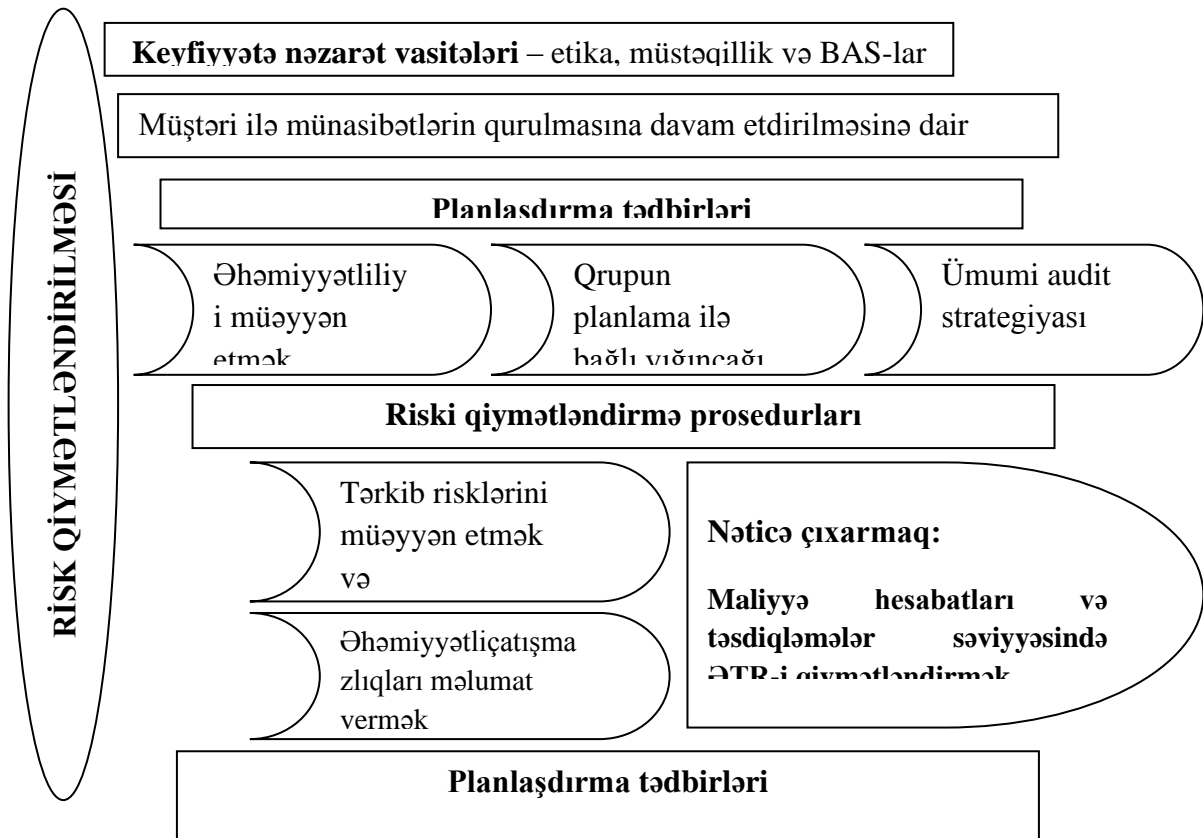
- maliyyə hesabatlarının etibarlılığına;
- əməliyyatların səmərəliliyinə;
- onların qüvvədə olan qanunlara uyğunluğuna nail olmaq və digər qaydalar.

Risklərin aradan qaldırılması istiqamətində daxili nəzarətə aşağıdakılar aiddir:

- nəzarət mühiti;

- təşkilatın risk qiymətləndirmə prosesi;
- auditlə bağlı nəzarət fəaliyyətləri;
- nəzarət tədbirlərinin monitorinqi.

Audit fəaliyyətində risklərin dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar qeyd edilən əsas hərəkətlər sıradan vəziyyətlərdə icra edilmə sırası ilə aşağıda qeyd edilən sxem 2.2.2 - də əks olunmuşdur.

Sxem 2.2.2 Audit fəaliyyətində risklərin dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar planlaşdırma tədbirləri

Mənbə: [1, s 34]

Təşkilatın risk qiymətləndirilməsi zamanı auditor şirkətdə aşağıdakı proseslərin olmasını təmin etməlidir:

- maliyyə hesabatlarının hazırlanması məqsədləri ilə birbaşa əlaqəli olan biznes riskləri müəyyən edilir;
- göstərilən risklər üçün əhəmiyyətlilik qiymətləndirilməsi həyata keçirilir;
- onların baş vermə ehtimalı qiymətləndirilir;
- onların aradan qaldırılmasına və ya minimuma endirilməsinə yönəlmiş qərarlar qəbul edilir;

Qeyd etmək vacibdir ki, kommersiya təşkilatının daxili nəzarətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı proses bütün audit prosesi boyu daimi əsasda həyata keçirilir. Fərdi audit sübutlarının əldə edilməsi nəticəsində daxili nəzarətin əvvəllər qəbul edilmiş təxminlərinə düzəlişlər edilə bilər. Bu

da öz növbəsində əvvəllər planlaşdırılan audit prosedurlarında dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Müştərinin daxili nəzarətinin həm ilkin, həm də sonrakı qiymətləndirmələri, o cümlədən müəyyən edilmiş risklər, məlumat mənbələri və s. auditorun iş sənədlərində öz əksini tapmalıdır.

2.3 Təşkilatdaxili riskin qiymətləndirilməsi və müəyyənedici amillərin təsirinin uçotu üsulları

Müasir təşkilatlar daxil olduqları böhran situasiyalarında fəaliyyətlərinin effektivliyinə münasibətdə yeni çağırışlarla üzləşirlər. Onlar təşkilatdaxili münasibətlərin və risklərin idarə edilməsi prosesində müəyyən amillərin daimi nəzarətdə saxlanılmasına məcbur olurlar. Həll edilməli olan mövcud problem təşkilatın fəaliyyəti sahəsində münasibətlərin və risklərin effektiv idarə olunması üçün yeni təcrübələrin tətbiqidir.

Məlumdur ki, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə həm daxili, həm də xarici iqtisadi amillər təsir edir. Əsas daxili amillərə qiymət siyasətinin təşkili dərəcəsi, idarəetmə və marketinqin keyfiyyəti, əsas vəsaitlərin istismar müddəti və köhnəlmə dərəcəsi, maliyyə və maddi resurslarda məhdudiyyətlər, istifadə olunan texnologiya səviyyəsi, məhsulun keyfiyyəti mütəxəssislərin ixtisaslaşma səviyyəsi daxildir. Əsas xarici amillərə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi, dövlətin iqtisadi siyasətində dəyişikliklər, istehlakçı tələbinin ödəmə qabiliyyəti, xammal, yarımfabrikat, komplektləşdirici hissələrin qiymətlərinin səviyyəsi, istehsalın və satışın mövsümliliyi, rəqabət səviyyəsi, xüsusən də iqtisadi münasibətlər müstəvisində yeni rəqabət mübarizəsi meyillərinin formalaşması aid edilə bilər. Qeyd edək ki, cədvəl 2.3.1– də daxili və xarici amillər qruplaşdırılmışdır.

Cədvəl 2.3.1
İqtisadi amillərin təsnifatı

Amillər	Sabit (müəyyənedici) komponentin olması	Dəyişən (təsadüfi) komponentin olması
Daxili	Əhalinin demoqrafik xüsusiyyətlərinin dəyişməsi Texnoloji və iqtisadi inkişaf Əhalinin pul gəlirlərinin dəyişməsi Təchizatçı Münasibətləri Resurs məhdudiyyətləri İstehlakçılarla münasibətlər İnvestisiyalar	Satışların mövsümliliyi İqlim şəraiti Konyukturanın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi Vergi, büdcə və tarif siyasəti Alınan resursların qiymət səviyyəsi Sənayedə rəqabətin səviyyəsi
Xarici	Qiymət siyasətinin təşkili Təşkilati və texniki səviyyə Kadr potensialı Rəqabət qabiliyyəti Əsas vəsaitlər uzunmüddətli vəzifələr	Məhsulun həyat dövrünün mərhələləri Xərc səviyyəsi Marketinqin təşkili səviyyəsi Cari aktivlər qısamüddətli öhdəliklər

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Xarici və daxili amillər məhdudlaşdırıcı və gücləndirici, təsadüfi və müntəzəm təsirlərə malikdir. Buna görə də müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə daxili və xarici iqtisadi amillərin təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının işlənilib hazırlanması məsələləri kifayət qədər aktualdır. Zamanla amillərin təsirinin dəyişməsi bütövlükdə iqtisadi proseslərin inkişafını xarakterizə edir.

Qeyd edək ki, iqtisadi proseslərin böyük əksəriyyəti ümumi formada nə təsadüfi, nə də deterministiktir. Bu, demək olar ki, istənilən prosesin həm deterministik, həm də təsadüfi komponentlərə malik olması ilə izah olunur. Bundan əlavə, bu və ya digər komponentdə xarici və daxili amillərin iqtisadi prosesə təsir dərəcəsi haqqında məlumatlar mövcuddur. Bu cür məlumatları, məsələn, korrelyasiya və reqressiya təhlili, trendin qurulması və s. üsullar ilə əldə etmək olar. Buna baxmayaraq, təhlilin dərinliyini və dolğunluğunu artırmaq problemi var ki, bu da ayrı-ayrı iqtisadi prosesin xüsusiyyətlərinin formalaşması və inkişafı üzrə xarici və daxili amillərin, o cümlədən daxili risklərin təsirinin qiymətləndirilməsi zərurətindən ibarətdir.

Daxili risklər proseslərin və normaların pozulması, əsasən işçilərin və ya menecerlərin qeyri-etik, icazəsiz və qanunsuz hərəkətləri ilə əlaqələndirilir. Bu əməliyyat proseslərini izləmək və insanların davranışlarını və qərarlarını arzu olunan normalara yönəltməklə aradan qaldırılır. Təbiiyində olanların səhvləri ilə təşkilat rəhbərliyinin davranış tərzini vacibdir. Səhvlər istehsalın inkişafına və təkmilləşməsinə imkan verir. Təşkilatda aidiyyəti səviyyədə səhvlər və çatışmazlıqlar haqqında danışılması, onun üzə çıxarılması daha yaxşıdır ki, bu da şəffaflığı təşviq edir və prosesləri təkmilləşdirir. Əks halda, mənfi məlumatlar toplanır və daha ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Çatışmazlıqlar əsasən təchizatçı qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, sifarişlərin gecikdirilməsi, müştərilərin rəqiblərə axını, təşkilatın işgüzar nüfuzuna xələl gətirilməsi kimi təzahür edə bilər. Ümumiyyətlə, texnologiya, şəffaflıq və hərəkətlərin ardıcılığı müsbət nəticə əldə etməyə imkan verir.

Qərarların qəbulu zamanı məsuliyyət və səlahiyyətlərin daha aydın bölüşdürülməsi təşkilatdaxili risklərin azaldılmasına kömək edir. Göstəricilərin pisləşməsinin səbəblərindən biri də məsuliyyətin bir-birinin üzərinə keçməsidir. Təşkilatdaxili riskləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra meyarları özündə birləşdirən müvafiq sistemi inkişaf etdirilməlidir:

- 1) işə qəbul;
- 2) fəaliyyətin qiymətləndirilməsi;
- 3) həvəsləndirmələr;
- 4) işdən azad etmə.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir təşkilatda qeyri-müəyyənlik hər hansı bir hadisə və ya prosesi müəyyən edə bilməmək, yəni bir şeyə ciddi şəkildə sabit məna verməkdir. Fikrimizcə 4 növ qeyri-müəyyənlik var:

- ekoloji qeyri-müəyyənlik;
- qərar vermə qeyri-müəyyənliyi;
- qəbul edilmiş qərarların nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi;
- variasiya qeyri-müəyyənliyi. Bu, parametrlərin və şərtlərin dəyişməsi ilə bağlıdır

Təşkilatın fəaliyyətində müəyyən edilən qeyri-müəyyənliklər risklərlə xarakterizə olunur. Həmçinin kommersiya təşkilatında risklərlə gəlirlər arasında müəyyən qanunauyğunluq var ki, bu da daha riskli fəaliyyətin daha gəlirli olması kimi qeyd edilə bilər. Lakin burada risk menecmentinin düzgün həyata keçirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Əsasən auditin risk yönümlü konsepsiyası cari maliyyə böhranının çağırışları ilə əlaqədar xüsusilə aktualdır. Bunun səbəblərindən biri həm ümumilikdə maliyyə sektorunda, həm də xüsusilə təşkilat daxili auditdə risklərin rolunun lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi ola bilər. Risk yönümlü konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, auditor audit prosesində audit risklərinin məcburi mövcudluğundan və bu risklərin minimuma endirilməsi zərurətindən çıxış etməlidir ki, təşkilat rəhbərliyinə maliyyə hesabatlarının etibarlılığına əsaslı inam təqdim etsin. Bunun üçün auditor həmin risklərə cavab verən audit prosedurlarını tərtib etmək və həyata keçirmək üçün maliyyə hesabatlarında saxtakarlıq və ya səhv nəticəsində yaranan əhəmiyyətli təhrif risklərini müəyyən etməli, təhlil etməli və qiymətləndirməlidir.

Risklərin təhlili onların səbəblərini və mənbələrini, onların müsbət və mənfi nəticələrini, habelə belə nəticələrin baş vermə ehtimalını nəzərə almağı əhatə edir. Bir qayda olaraq, bu, risk səviyyəsini ölçməyə imkan verən hadisə, vəziyyət və ya şəraitdən yarana biləcək mümkün nəticələrin sayının və onların müvafiq mümkünlüyünün qiymətləndirilməsini əhatə edir [32, s.38]. Bununla belə, bəzi hallarda məsələn, nəticələr əhəmiyyətsiz ola bilər və ya ehtimalın son dərəcə aşağı olacağı gözlənilirsə qərar qəbul etmək üçün bir parametrin qiymətləndirilməsi kifayət edə bilər.

İstənilən halda risklərin qiymətləndirilməsi üçün bəzi çərçivələr hazırlanmalıdır. Qiymətləndirmə həyata keçirən auditorlar qərəzsiz müstəqil sübutlara diqqət yetirməli, riskin təsirinə məruz qalan maraqlı tərəflərin perspektivlərini nəzərə almalı və ədalətli risk qiymətləndirməsi, eləcə də müəyyən risklərin məqbulluğu ilə bağlı mühakimə ilə bağlı anlaşılmazlığın qarşısını almalıdır.

Risklərin qiymətləndirilməsində aşağıdakı üç mühüm prinsip var:

1. Həm ehtimalı, həm də təsiri nəzərə alan aydın strukturlaşdırılmış prosesin olmasını təmin etmək;

2. Risklərin qiymətləndirilməsinin monitorinqi və risk prioritetlərinin müəyyən edilməsini asanlaşdıracaq şəkildə qeydə alınması;

3. Risklərin fərqləndirilməsi. Risk səviyyəsi mövcud nəzarət tədbirlərinin kifayət qədər və effektivliyindən asılı olur.

Müəssisənin iqtisadiyyatının vəziyyətini qiymətləndirmək üsulları həm daxili, həm də xarici amillərlə təmsil oluna bilər. Müəssisənin kapital strukturu onun likvidlik səviyyəsi və maliyyə sabitliyi ilə xarakterizə olunan maliyyə vəziyyətidir ki, bu da öz növbəsində istehsalın istehsal həcmindən, istehsal məsrəflərindən və itkilərindən asılılığı ilə müəyyən edilir.

Aparıcı beynəlxalq təşkilatların təcrübəsi deməyə əsas verir ki, miqyasından və istehsalın xüsusiyyətlərindən və ya aid olduğu sahənin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, təşkilatın idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi kimi risklərin idarə edilməsindən fəal istifadə edilmədən biznesin inkişafının sabitliyi və idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması qeyri-mümkündür.

Risklərin idarə edilməsi sistemi mənfəət əldə etmək və biznes itkilərini azaltmaq arasında lazımi tarazlığa nail olmağa yönəldilmişdir və təşkilatın idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmək üçün hazırlanmışdır. Risk idarəetmə və riskləri müəyyən edən amillərə təsir şirkətin ümumi siyasətinə, biznes planlarına və fəaliyyətlərinə inteqrasiya edilməlidir. Yalnız bu şərt yerinə yetirildikdə risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi effektiv olur.

Risklərin idarə edilməsi aşağıdakılar üçün zəruri təşkilatdaxili idarəetmə mədəniyyəti və biznes infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur:

- risklərin baş verməsinin səbəblərini və əsas amillərini müəyyən etmək;
- risklərin müəyyən edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsi;
- qiymətləndirmə əsasında qərarlar qəbul etmək;
- riskə qarşı nəzarət tədbirlərinin hazırlanması;
- riski məqbul səviyyəyə endirmək;
- nəzərdə tutulan proqramın icrasının təşkili;
- planlaşdırılmış tədbirlərin icrasına nəzarət;
- riskli qərarın nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi. S 16

Təşkilatların praktikasına risklərin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi onların inkişafının sabitliyini təmin etməyə, riskli vəziyyətlərdə qərarların qəbul edilməsinin əsaslılığını artırmağa və nəzarət edilən şəraitdə bütün fəaliyyət növlərini həyata keçirməklə maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Risklərin idarə edilməsinin əsasını risklərin idarə edilməsinin bir sıra əsas xüsusiyyətləri təşkil edir. Risklərin idarə edilməsi həm mənfə, həm də faydalı nəticələrlə əlaqələndirilir. Risklərin idarə edilməsinin mahiyyəti planlaşdırılan nəticələrdən potensial sapmaları müəyyən etmək və perspektivləri yaxşılaşdırmaq, itkiləri azaltmaq və qəbul edilmiş qərarların etibarlılığını artırmaq

üçün bu kənarlaşmaları idarə etməkdir. Riskin idarə edilməsi təkmilləşdirmə imkanlarının müəyyən edilməsi və hadisələrin arzuolunmaz gedişatının qarşısının alınması və ya azaldılması deməkdir.

Audit riskinin keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi vəzifələri elmi ədəbiyyatda kifayət qədər geniş şəkildə nəzərdən keçirilir. Və bütün müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər ki, audit riskinin miqyasını tam dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Həmçinin heç bir şübhə yoxdur ki, əhəmiyyətli təhriflər riskinin və aşkarlanma riskinin miqyası və keyfiyyəti barədə möhkəm anlayış olmadan auditi planlaşdırmaq və aparmaq çətindir.

III FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATINDA RİSK ƏSASLI AUDİTDƏ PLANLAŞDIRMA TEXNİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1 Kompüter texnologiyalarından auditor riskinin qiymətləndirilməsində istifadə edilməsi imkanları

Müasir audit fəaliyyəti informasiya texnologiyaları ilə sıx bağlıdır. Çünki auditora təsərrüfat subyektinin müvafiq məlumat bazasını təhlil etmək üçün müasir informasiya texnologiyalarının effektiv üsullarını tətbiq etməyə, təsərrüfat subyektinə isə audit şirkətləri tərəfindən təklif olunan tövsiyələri praktikada tətbiq etməyə imkan verən məhz müasir avtomatlaşdırma sistemləridir.

İnkişaf etməkdə olan texnologiyalar maliyyə hesabatlarının hazırlanması mühitini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və bu dəyişiklik zamanla daha da sürətlənir. Süni intellekt (AI), robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması və blokçeyn texnologiyası biznesin aparılması üsulunu dəyişdirir və audit prosesləri də dəyişikliklərə təbii olaraq məruz qalır [13].

Texnoloji baxımdan inkişaf edən mühitdə maliyyə hesabatlarının əsas istifadəçiləri olan auditorlar, audit komitələri və idarəetmə prosesində təmsil olunanların rolunu və məsuliyyətlərini dərinəndən dərk etməsi həmişəkindən daha vacibdir. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması prosesində inkişaf etməkdə olan texnologiyalardan istifadə artdıqca, auditorların ənənəvi mahiyyəti üzrə fəaliyyət planlarını, o cümlədən təfərrüatların yoxlanılması və ya mahiyyəti üzrə analitik prosedurları tərtib edilməsində səmərəliliyi artırır [17]. Texnologiyadan istifadə nəticəsində əldə edilən audit sübutlarının yetərliliyi və mənbəyindəki baş verən dəyişikliklər maliyyə hesabatları üzərində daxili nəzarətin önəmini daha da artırır.

Qeyd edək ki, inkişaf etməkdə olan texnologiyalar böyük fayda gətirə bilər, lakin onlar həm də müxtəlif əhəmiyyətli riskləri də özləri ilə birgə gətirirlər.

Audit fəaliyyətinin mühüm üstünlüyü risklərin və nəzarətin qiymətləndirilməsidir. Texnoloji riskin qiymətləndirilməsi problemini həll edərkən, auditorlar aşağıdakılara diqqət yetirməlidirlər:

- auditorlar əməliyyatların başlanması, işlənməsi və qeydə alınması üçün idarəetmə prosesini effektiv şəkildə qiymətləndirmək və sonra müvafiq audit prosedurlarını müəyyən etmək üçün sənayedə və informasiya texnologiyaları mühitində baş verən dəyişikliklər haqqında vahid anlayış əldə etməlidirlər. Bu anlayışa potensial təhriflərin mümkün mənbələrinin başa düşülməsi və informasiya texnologiyaları daxilində risklərin və nəzarət vasitələrinin müəyyən edilməsi daxildir, lakin bununla da məhdudlaşmır. Bunlar risklərin qiymətləndirilməsi prosesi zamanı əhəmiyyətli hesabları və açıqlamaları, eləcə də onların müvafiq təsdiqlərini müəyyən etmək üçün auditorların istifadə etdiyi yuxarıdan aşağıya yanaşmanın ayrılmaz prosedurlarıdır [18].

- Auditorlar, müvafiq olaraq, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yaranan riskləri və bu risklərin daha əhəmiyyətli, köhnə sistemlərdən yaranan risklərdən nə ilə fərqlənə biləcəyini nəzərdən keçirməlidirlər. Auditorlar əhəmiyyətli informasiya texnologiyalarından fərqlənə bilən proqram və ya tətbiqə aid olan hallar səbəbindən yaranma ehtimalına malik risklərin ortaya çıxması məlumatına sahib olmalıdırlar. Çünki, auditorlar təşkilatın fəaliyyət şəraitinə uyğunlaşdırılmış müvafiq audit hesabatı hazırlayırlar.

- Auditorlar yeni texnologiyaların təsirini müəyyən etmək və risklərin qiymətləndirilməsinə və nəzarət vasitələrinin dizaynı, tətbiqi və əməliyyat effektivliyinin başa düşülməsinə kömək etmək üçün xüsusi bacarıqların zəruri olub-olmadığını nəzərə almalıdırlar. İxtisaslaşdırılmış bacarıqlar məqsədəuyğun hesab edilərsə, auditorlar mövzu üzrə eksperti cəlb edə bilərlər. Auditorlar həmçinin işin həmin auditorun məqsədləri üçün adekvatlığını qiymətləndirmək üçün fəaliyyət sahəsi haqqında kifayət qədər anlayış əldə etməlidirlər.

Qeyd edək ki, kompüter texnologiyalarının audit prosesində istifadə edilməsinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı müxtəlif riskləri də mövcuddur ki, onları aşağıdakı qaydada təqdim edirik:

- məlumatları qeyri-dəqiq emal edən, sistemlərə və ya proqramlara etibar etmək;
- icazəsiz və ya mövcud olmayan əməliyyatların qeydə alınması, yaxud əməliyyatların qeyri-dəqiq qeydi də daxil olmaqla, verilənlərin məhv edilməsi və ya qeyri-düzgün dəyişikliklərlə nəticələnə bilən məlumatlara icazəsiz giriş. Əsasən birdən çox istifadəçi ümumi verilənlər bazasına daxil olduqda xüsusi risklər yarana bilər;
- informasiya texnologiyaları işçilərinin özlərinə həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirmək üçün zəruri olanlardan əlavə müxtəlif hissələrə giriş imtiyazları əldə etmək imkanının yaranması diqqətin kifayət qədər bölünməsinə səbəb olur;
- əsas fayllardakı məlumatların icazəsiz və ya səhv olaraq dəyişilməsi;
- sistemlərə və ya proqramlara icazəsiz müdaxilələr;
- sistemlərə və ya proqramlara lazımi və ya müvafiq dəyişikliklərin edilməməsi, vaxtında xidmətin göstərilməməsi;
- potensial məlumat itkisi və ya tələb olunduqda məlumatı əldə olunmaması;
- üçüncü tərəf xidmət təminatçılarından istifadə zamanı yaranan risklər;
- auditə aid olan kibertəhlükəsizlik riskləri.

Auditorlar texnoloji idarəçiliyin, texnoloji təkmilləşdirmələrin tətbiqi və onlara nəzarəti ilə bağlı fikir əldə etdikcə, onlar həmçinin biznesdəki dəyişiklikləri, o cümlədən informasiya texnologiyasındakı hər hansı dəyişiklikləri aşkar etmək üçün prosedurları yerinə yetirirlər. Diqqət əsasən aşağıdakı sahələrə yönəldilir:

- yeni texnologiyalar səbəbindən yeni fəaliyyətlər və ya təkrarlanan proseslərdə dəyişikliklər. Belə ki, buraya yeni gəlir axınları, təşkilatın işçilərinin ehtiyacları üçün məsuliyyət

və xərclərdə dəyişikliklər, mexaniki tapşırıqların avtomatlaşdırılması, təşkilatın daxili nəzarətinin əhatə dairəsinə təsir edən kadr dəyişiklikləri daxildir;

- təşkilatın sistemlərinin idarə edilməsi və saxlanması üsullarında dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin yeni risklərə səbəb olması, eləcə də onlardan istifadə üçün yeni nəzarət vasitələri tələb edib-etməməsi ilə bağlı risklər;

- yeni texnologiyalar təşkilatın daxili nəzarət xidmətlərini təmin etmək üçün müvafiq keyfiyyətli məlumatı necə əldə etməsi və ya istifadə etməsi ilə bağlı istifadə olunur.

Auditorlar yeni texnologiyanın şirkətin daxili nəzarət sistemində necə təsir etdiyini qiymətləndirmək üçün rəhbərliyin atdığı addımları başa düşmək üçün müvafiq prosedurlar həyata keçirirlər. Bu anlayışı əldə etmək üçün auditorlar rəhbərliyə aşağıdakı sahələr haqqında suallar ünvanlaya bilərlər:

- yeni texnologiyanın təşkilatın nəzarət məqsədlərinə nail olmaq üçün risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsinə təsiri;

- yeni texnologiyanın təşkilatın maliyyə hesabatları üzərində daxili nəzarətinə malik olduğu və ya etməli olduğu təsir;

- müəyyən edilmiş riskləri həll etmək üçün informasiya texnologiyalarına ümumi nəzarətinformallaşdırılmasının kifayət qədər olması.

Rəhbərliyin risk qiymətləndirmə prosesi və nəzarət fəaliyyətlərinin aid olduğu müəssisədə tətbiq olunan informasiya texnologiyaları sistemləri nəzərə alınır, o cümlədən, fəaliyyət aşağıdakıları da əhatə edir:

- müxtəlif istiqamətli məlumat axını interfeysləri və kənar xidmət təminatçıları, eləcə də digər biznes tərəfdaşları tərəfindən istifadə edilən sistemləri;

- yeni texnologiyanın dolayı təsirlərinin lazımı qaydada nəzərə alınıb-alınmaması və aradan qaldırılması;

- texnologiyanın xarakteri fırldaqçılıq nəticəsində maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhrif riskləri və aktivlərin həm pul, həm də qeyri-monetar formada mənimsənilməsi riski də daxil olmaqla fırldaqçılıq riskinin qiymətləndirilməsinə təsir edib-etməməsi.

Kompüterlərdən istifadə etməklə audit apararkən audit metodologiyasının məqsədi və əsas elementləri saxlanılır ki, bu da audit firmasının audit standartlarına uyğunluğu ilə təmin edilir.

Audit planlaşdırılmasına uyğun olaraq audit planının tərtibi mərhələsində təsərrüfat subyektinin üzrə mühasibat uçotu məlumatlarının emalının avtomatlaşdırılması səviyyəsi, informasiyanın, proqram təminatının, texnoloji təminatın mövcudluğu və xüsusiyyətləri, məlumatların ötürülməsi və saxlanması üsulları, məlumatların işlənməsinin təşkilati formasının xüsusiyyətləri, o cümlədən istifadə şəbəkəsi və ya yerli sistemlər təşkil edilir. Təsərrüfat subyektində mühasibat uçotu məlumatlarının emalının avtomatlaşdırılması səviyyəsinin müəyyən

edilməsi audit sübutlarının qiymətləndirilməsində onların effektivliyini artırmaq üçün audit prosedurlarının həcmi və xarakterini təsnif etməyə, habelə auditin aparılması üçün informasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssislərin cəlb edilməsinin zəruriliyini və məqsədəuyğunluğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Məlumatların əldə edilməsi, qeyri-standart təhlil prosedurlarının yerinə yetirilməsi, auditor üçün zəruri olan iş sənədlərinin formalaşdırılması zamanı informasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssisin işinin tənzimlənməsi və nəzarəti auditor fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq standartlara uyğun olaraq auditor təşkilatı tərəfindən həyata keçirilir.

Auditor təsərrüfat subyektinin kompüterlərdən istifadə etməklə işlədiyi halda, audit sübutlarının əldə edilməsi mənbəyi təsərrüfat subyektinin elektron mühitində cədvəllər, hesabatlar və mühasibat uçotu registrləri şəklində hazırlanmış məlumatlar olduqda “Audit sübutları” və digər yenilənmiş standartlar [14] kimi audit standartları ilə müəyyən edilmiş tələblərə əməl etmək lazımdır, o cümlədən aşağıdakılardan əmin olmaq lazımdır:

- təsərrüfat subyektinin kompüter məlumatlarının emalı sistemi tərəfindən formalaşdırılan təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotu məlumat bazası ilkin uçot məlumatlarına uyğun gəlir;
- təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotu məlumat bazasında icazəsiz dəyişikliklər olmayıb.

Təsərrüfat subyektinin məlumatlarının emalının avtomatlaşdırılması səviyyəsi müvafiq ilkin sənədlərin və müvafiq mühasibat uçotu vəzifələrinin həlli üçün təsdiq edilmiş qaydaların icrasına nəzarət sisteminin mövcudluğunu müəyyən etmək və təsdiqləmək üçün məlumat axtarış sistemlərindən istifadə etməyə imkan verirsə, müvafiq audit prosedurları həyata keçirilməlidir. Bu prosedurlar əməliyyatların və hesab qalıqlarının kompüter verilənlər bazasında sınaqdan keçirilməsini, bir neçə emal mərhələsindən keçən yoxlanılmış məlumatların ardıcılığına nəzarəti əhatə edir.

Audit həyata keçirərkən audit təşkilatları hesabatların etibarlılığını mütləq dəqiqliklə müəyyən etmirlər, lakin bütün əhəmiyyətli aspektlərdə etibarlılıq yaratmağı tələb edirlər. Beynəlxalq standartlarda maliyyə hesabatlarının bütün əhəmiyyətli aspektlərdə etibarlılığı dedikdə, bu hesabatların ixtisaslı istifadəçisinin onların əsasında düzgün nəticələr çıxara və düzgün iqtisadi qərarlar qəbul edə bildiyi hesabat göstəricilərinin düzgünlüyü başa düşülür. Əhəmiyyətlik səviyyəsi mühasibat uçotu xətasının məhdudlaşdırıcı dəyəri kimi başa düşülür.

Audit təşkilatı hesablar üzrə qalıqların və əməliyyatların, eləcə də nəzarət sisteminin vasitələrinin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsini fasiləsiz şəkildə yoxlaya bilər. Əgər yoxlanılan toplunun elementlərinin sayı kifayət qədər azdırsa, o zaman həmin vəsaitin uçota alınma səviyyəsini yoxlaya bilər. Nümunəvi seçmə əsasında audit apararkən, seçmənin ölçüsü auditorun məqbul hesab etdiyi səhvin miqdarı ilə müəyyən edilir. Səhv nə qədər az olsa, tələb olunan seçmə ölçüsü də bir o qədər böyükdür. Auditor təşkilatı seçmənin həcmi müəyyən

edərkən beynəlxalq standartlara uyğun olaraq seçmə riskini, gözlənilən və yol verilən xətanı müəyyən edir. Maşın yönümlü prosedurlardan istifadə əsasında maliyyə hesabatlarının auditi aparılarkən kompüter məlumatlarının emalı sistemlərinin təsiri nəticəsində əlavə risklər yaranır [21, s.119].

Ümumiyyətlə audit riskinin aşağıdakı komponentlərini müəyyənləşdirə bilərik:

- təsərrüfatdaxili risk;
- nəzarət riski;
- aşkarlanma riski.

Təsərrüfatdaxili risk mühasibat uçotu hesablarının, balans maddələrinin, eyni tipli təsərrüfat əməliyyatlarının və ümumilikdə hesabatların əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına həssaslıq dərəcəsini xarakterizə edir. Nəzarət riski təsərrüfat subyektinin daxili nəzarət sisteminin uçot sisteminin etibarlılıq dərəcəsini ehtiva edir. Aşkarlanmama riski dedikdə, auditor tərəfindən subyektiv olaraq müəyyən edilmiş, tətbiq olunan audit prosedurlarının fərdi və ya məcmu şəkildə əhəmiyyətli olan real təsərrüfat pozuntularını aşkar etməyə imkan verməyəcəyi ehtimalı başa düşülür.

Təsərrüfat subyekti tərəfindən kompüter məlumatlarının emalı sistemindən istifadə nəticəsində yaranan əlavə risklərə, xüsusən də idarəetmə funksiyalarının cəmləşməsi və məlumatların, eləcə də onların emalı üçün proqramların cəmləşməsi daxildir.

Texnoloji imkanlardan istifadəni tənzimləyən standartlara uyğun olaraq kompüter məlumatların emalı sistemi, əgər kompüter maliyyə məlumatlarının formalaşması ilə bağlı bir-biri ilə əlaqəli hesablamalar aparırsa və avtomatik olaraq mühasibat yazılışları aparırsa, kifayət qədər mürəkkəb hesab olunur.

Təsərrüfat subyektinin istifadə etdiyi məlumatların kompüter emalı sisteminin mürəkkəblik səviyyəsindən asılı olaraq auditorlar ilkin olaraq auditin əsas parametrlərini, ilk növbədə işin miqyasını və qrafikini müəyyənləşdirirlər. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, avtomatlaşdırılmış vasitələrin istifadəsi ilə kompüter məlumatlarının emalı mühitində məsuliyyət və səlahiyyətləri tamamilə ayırmaq mümkün deyil və nəticədə bir tərəfdən məlumatların manipulyasiyası və digər tərəfdən, məxfi məlumatlara icazəsiz giriş riski kimi potensial təhlükə yaranır. Xüsusilə onlayn rejimdən istifadə edən təsərrüfat subyektləri üçün aşağıdakı risklər əhəmiyyətlidir:

- hər bir əməliyyat mühasib tərəfindən fərdi nəzərə alınmadan faizlərin və endirimlərin hesablanması avtomatik aparılır;

- konosamentlər və tədarükçü qaimə-fakturaları müvafiq ilkin sənədlər kağız üzərində tərtib edilmədən birbaşa kompüterə daxil edilir və kompüter proqramı ilə əlaqələndirilir və nəticədə çap olunmuş sənədlər ümumiləşdirilmiş xülasə məlumatları ehtiva edir;

- bir əməliyyat üzrə məlumatların daxil edilməsi eyni vaxtda onunla əlaqəli bir neçə hesabı dəyişdirir və bununla da mühasibat məlumatlarına təsir edən daxiletmə xətası ehtimalını artırır;

- fərdi elanlar kompüter sistemi tərəfindən müstəqil şəkildə yaradıla bilər və auditorların yoxlamaqda maraqlı olduğu biznes əməliyyatlarının məzmunu yalnız maşınla oxuna bilər formada mövcuddur.

3.2 Kommersiya təşkilatlarının auditində risk səviyyələrinin hesablanması kompleks metodologiyası

Qlobal iqtisadiyyatda kommersiya təşkilatlarının və infrastrukturun fəaliyyət göstərməsi şərtləri sürətlə dəyişir və bu dəyişikliklərin intensivliyi ilk növbədə hərtərəfli informasiyalaşdırma və texnologiyaların inkişafı hesabına artacaqdır. Müvafiq olaraq, yeni standartlara uyğun olaraq şirkətin fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi üsul və metodları dəyişir.

Müasir biznes mühitinin şərtlərinə uyğunlaşma, həmçinin uzun illər təcrübədə formalaşmış yeni peşəkar risklərə cavab olaraq, beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq bir sıra auditorlar tərəfindən qəbul edilmiş, o cümlədən audit təşkilatlarının tövsiyə etdiyi audit zamanı riskə əsaslanan fəaliyyət istiqamətlərindən istifadə edir.

Auditə qoyulan müasir tələblər hər bir fərdi audit obyektinin xüsusi nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da planlaşdırma və audit prosesində peşəkar mülahizələrin geniş istifadəsində özünü göstərir.

Biznes proseslərinin mürəkkəbliyi və kompleksliliyi auditorun yoxlanılan şirkətin fəaliyyəti və fəaliyyət üsulları haqqında dərin biliyə malik olmağı tələb edir, lakin auditin vaxt çərçivəsi auditoru müəyyən peşəkar risk səviyyəsini qəbul etməyə məcbur edir.

Azərbaycanda iqtisadi münasibətlərin məlum mürəkkəbliyi və çoxaspektliliyi maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsini auditorun ən vacib və məsuliyyətli vəzifəsinə çevirir. Belə bir vəziyyətdə risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi prosesində bütün fəaliyyət sahələrində nəzarətin təmin olunmasını təmin etmək lazımdır. Bunun üçün inkişaf etmiş risk təsnifatına əsaslanmalı olan riskləri və onların ilkin şərtlərini müəyyən etmək üçün sistemli yanaşma tətbiq etmək lazımdır. Həmçinin müəyyən etmək lazımdır ki, yoxlanılan şirkətlərdə mövcud olan risklər audit təşkilatlarının risklərinə birbaşa təsir göstərir və onların tərkib hissəsidir. Onların əsas fərqi ondan ibarətdir ki, auditor, öz növbəsində, bu cür riskləri lazımi səviyyəyə endirən prosedurları həyata keçirməklə kommersiya təşkilatının müəyyən edilmiş risklərinə cavab verir. Riskin müəyyən edildiyi bir vəziyyətdə, auditor üçün onun təsirinin miqyası, bir qayda olaraq, onu azaltmaq üçün tədbirlər görülmək şərti ilə müştəriyə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə az olacaqdır.

Audit riskləri xüsusi olaraq audit təşkilatı ilə bağlı risklər kimi başa düşülür. Təbii ki, yoxlanılan subyektin risklərinə də oxşar sistemli yanaşma tətbiq etmək lazımdır. Buna uyğun olaraq, fikrimizcə, audit risklərinin müəyyənləşdirilməsi, onların sonrakı təhlili və belə risklərin məqbul səviyyəyə endirilməsi üçün prosedurların işlənilib hazırlanması prosesinə sistemli yanaşmanı təmin etmək məqsədilə vahid konseptual-metodoloji konsept formalaşdırılmalıdır [27, s.138]. Eyni zamanda, aşağı səviyyənin risklərinin müəyyən edilməsi sahələri iyerarxiyanın ən yüksək səviyyəsinin qiymətləndirmə parametrlərinə əsas komponentlər kimi daxil edilməlidir. Auditin mühüm istiqamətlərindən biri kimi vergi auditində risklər auditin ən məsuliyyətli və riskli hissəsi olmaqla iyerarxiyada xüsusi yer tutmalıdır. Belə bir iyerarxiya qurmaq üçün əsas konsepsiyanı və audit riskinin əsas səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır. Mühasibat (maliyyə) hesabatlarının tərtibi üçün müasir tələblərə uyğun olaraq, yalnız rəqəmlərlə ifadə olunan məlumatları deyil, həm də hesabatların ayrılmaz hissəsi olan və onun üçün eyni əhəmiyyətli rol oynayan böyük təsviri hissəni də daxil etmək lazımdır. Fikrimizcə, audit riski anlayışlarının iyerarxiyasında əsas təhrif riskidir ki, bu da həm mühasibat, həm vergi uçotu sistemləri, həm də mühasibat (maliyyə) və vergi hesabatları üçün müxtəlif elementlər üçün nəzərdə tutula bilər [35, s.37].

Təhrif riskinin əsas biznes fəaliyyətinin səviyyəsidir - məntiqi tamlığa malik olan və biznes prosesinin tapşırıqları toplusundan minimum tapşırığa nail olmağa yönəlmiş ayrıca təcrid olunmuş hərəkətdir. Hər bir ticarət əməliyyatının birbaşa və ya dolaylı vergi təsiri var.

Təsərrüfat əməliyyatı səviyyəsində təhrif riskinin təhlili onun mühasibat (maliyyə) hesabatlarına təsirini qiymətləndirərkən zəruri olan səhvin sistemli və ya birdəfəlik xarakter daşdığını müəyyən edəcəkdir.

Kommersiya təşkilatının idarəetmə sistemində proses yanaşmasının aydın şəkildə tətbiq edilmədiyi hallarda, auditor auditin aparılması məqsədi ilə mühasibat uçotu sistemini müstəqil olaraq məntiqi olaraq ayrı-ayrı sahələrə ayırmalıdır ki, seçilmiş biznes proseslərinin kompleksi bütövlükdə təqdim olunsun. əməliyyatlar dövrü.

Müasir şəraitdə audit riskinin qiymətləndirilməsi variantının seçilməsi ilə bağlı auditorun peşəkar mülahizəsinin kompleks şəkildə formalaşdırılması problemi riyazi aparatdan istifadə etməklə həll olunur. Burada əsas məqsəd audit riskinin qiymətləndirilməsi ehtiyacını öyrənmək, habelə bu qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi variantlarını nəzərdən keçirməkdir. Müxtəlif riyazi metodlardan istifadə etməklə audit riskinin müəyyən edilməsinə yanaşmalar müəyyən edilir. Qeyd edək ki, beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq riskə əsaslanan audit konsepsiyasının formalaşdırılması prosesində audit riskinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti yenilənmişdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi kontekstində

audit riskinin kompleks qaydada müəyyən edilməsinə riyazi yanaşma riskə əsaslanan yanaşmanın praktikada tətbiqi vasitəsidir.

Müasir transformasiyalı iqtisadiyyat kontekstində audit təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərin mühüm elementidir. Rəhbərlik, müəssisənin mülkiyyətçiləri və dövlət arasında münasibətlərdə auditin vasitəçi rolunu nəzərə alsaq, o zaman auditorun informasiya istifadəçiləri qarşısında məsuliyyətinin mümkün qədər dolğun olmasını əsaslandırmaq qanunauyğundur. Auditor audit hesabatının obyektivliyinə tam cavabdeh olduğu, lakin bütün təsərrüfat əməliyyatlarının, inventarların və digər aktivlərin, habelə özünün və borc vəsaitlərinin mənbələrinin tam yoxlanışını həyata keçirmədiyi üçün həmişə qiymətləndirmə problemi yaranır.

Kommersiya təşkilatlarında müasir audit ilk növbədə risklərə əsaslanır, buna görə də praktikada auditorlar audit prosedurlarının effektiv planlaşdırılması, habelə auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün onları nəinki öyrənməli, həm də qiymətləndirməlidirlər.

Kommersiya müəssisə və təşkilatlarında riskin qiymətləndirilməsi auditin ən vacib mərhələlərindən biridir. Audit proqramını tərtib edərkən audit risklərini müəyyən etmək və müəyyən etmək üçün texnika və üsulları dəqiq seçmək lazımdır.

Kommersiya sistemlərinin idarəetmə sistemlərinin effektivliyinin auditini, həm mütəxəssislər, həm də ixtisaslaşmış təşkilatlar tərəfindən müstəqil audit növü kimi nəzərdən keçirilən, təşkilatın fəaliyyətinin prosedur və üsullarının hər hansı bir hissəsinin auditini əhatə edən göstəriciləri və səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün əməliyyatların auditinin növlərindən biri kimi təqdim edilə bilər.

Beləliklə, kommersiya təşkilatlarında risklərin müəyyən edilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi idarəetmə auditinin təşkili dedikdə, auditorun yoxlanılan obyektin risklərin idarə edilməsi sistemi baxımından səmərəliliyi barədə əhəmiyyətli rəyin ifadəsi ilə əsas audit standartlarına uyğun olaraq tam hüquqlu auditin həyata keçirilməsi başa düşülür. Buna görə də, müstəqil kənar auditorlar tərəfindən həyata keçirilən idarəetmə auditini tək cə məsləhət xidmətlərinin bir növü kimi deyil, həm də müstəqil audit fəaliyyəti növü kimi nəzərdən keçirmək qanunauyğundur. İdarəetmə auditinin bir növü olmaqla, performans auditini müstəqil əhəmiyyətə malikdir, çünki daxili nəzarətin etibarlılığının və idarəetmə sistemlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarını əsas fəaliyyətin səmərəliliyi təşkil edir [34, s. 46].

Risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin auditini dedikdə, onun keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən edilmiş fəaliyyət meyarlarına uyğunluğunu təsdiq etmək üçün yoxlanılan risklərin idarə edilməsi sisteminin fəaliyyətinin sınaqdan keçirilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsinin məqsədyönlü prosesi başa düşülməlidir. Kommersiya təşkilatlarının risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin auditinin əsas vəzifələri risklərə nəzarətin itirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək, mövcud risklərin idarə edilməsi sisteminin

əməliyyatların xarakterinə və həcminə uyğunluğunu qiymətləndirmək, eləcə də onun təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr hazırlamaqdır.

Ənənəvi maliyyə auditindən fərqli olaraq, kommertiya təşkilatlarının göstəriciləri audit hesabata verməyə deyil, idarəetmə sisteminin ən mühüm və əhəmiyyətli sahələrini müəyyən etməyə yönəldilmişdir. Bundan əlavə, göstəricilərin audit obyektinə münasibətdə aktivdir, çünki o, adətən retrospektiv olaraq müəyyən edilən pozuntu və ya sapma faktlarını təsdiqləməyə deyil, ümumi və ya yerli səmərəliliyi azaldan mümkün problem sahələrini lokallaşdırmağa yönəldilmişdir.

Kommertiya təşkilatının fəaliyyətinə nəzarət sahəsində risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin audit məntiqi olaraq risk-əsaslı yanaşma ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, audit riskə əsaslanan ümumi risklərin idarə edilməsi prosesinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin auditinin metodiki dəstəyi aşağıdakı elementlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- auditin vəzifə və məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- auditin əsas standartlarının, prosedurlarının və üsullarının müəyyən edilməsi;
- yoxlama üsullarının formalaşdırılması.

Kommertiya təşkilatlarında maliyyə auditinə ənənəvi yanaşma daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da müasir şəraitdə risklərin idarə edilməsi funksiyalarının müəyyən təhlilini nəzərdə tutur. Bununla belə, auditorun daxili nəzarət sisteminin standart qiymətləndirməsi risklərin idarə edilməsi sisteminin hərtərəfli təhlilini, yəni onun effektivliyini təmin etmir və müasir risklərin idarə edilməsinin metodologiyasını və praktikasını müəyyən edən əsas sənədlərdə bu sahədə kənar auditorların artan rolu qeyd olunsa da, bu məsələ audit fəaliyyətinin mövcud prinsip və standartları sistemində hələ də kifayət qədər öz əksini tapmamışdır.

Risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin auditinin metodoloji təminatının tərkib elementi audit metodlarının formalaşdırılmasıdır. İstənilən audit metodologiyasının formalaşdırılması alqoritmi hansı audit obyektinin və növünün seçilməsindən asılı olmayaraq, auditor tərəfindən həyata keçirilən müəyyən hərəkətlərin ardıcılığını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, onun həyata keçirilməsinin ümumi prinsipləri dəyişməz olaraq qalır.

Fikrimizcə, kommertiya təşkilatlarında risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin auditinin aparılması metodologiyasının əsas komponentləri bunlardır:

- yoxlanılan təşkilatda risklərin idarə edilməsi sisteminin ümumi müəyyən edilməsi;
- risklərin idarə edilməsi sisteminin əsas fəaliyyət göstəricilərinin seçilməsi və onların idarəetmə ilə əlaqələndirilməsi;
- yoxlama işlərinin aparılması;

- audit nəticələrinin rəhbərliyə təqdim edilməsi;
- risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin formalaşdırılması.

Audit həyata keçirilən kommertiya təşkilatlarında risklərin idarə edilməsi sisteminin ümumi həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Fəaliyyətin ümumi auditinin əsas obyektı təbiətə unikal olan idarəetmə sistemləri və ya onların ayrı-ayrı komponentləridir.

Müvafiq olaraq, ümumi fəaliyyətin auditində ilk addım müəyyən sistemdə fəaliyyət göstərən informativ əlaqələrin və nəzarət vasitələrinin qurulması prinsiplərinin başa düşülməsi olmalıdır. Bu tələb beynəlxalq audit standartları sistemində öz əksini tapır, burada standartların bir hissəsi birbaşa və ya dolayısı ilə auditorun yoxlanılan subyektin fəaliyyətini adekvat başa düşməyə yönəlmiş hərəkətlərini müəyyən edir.

Qeyd edək ki, 315 saylı beynəlxalq audit standartı maliyyə hesabatları və təsdiqləmələr səviyyəsində əhəmiyyətli təhriflər riskinin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsinə dair tələbləri müəyyən edir və tövsiyələr verir [2,s. 134].

Dələduzluq nəticəsində yol verilmiş əhəmiyyətli təhriflər riskinin müəyyənləşdirilməsi və dəyərləndirilməsinə aşağıda sadalananlar aiddir [2, s. 226]:

- 315 nömrəli beynəlxalq audit standartına uyğun olaraq, auditorlar maliyyə hesabatlarında, eləcə də əməliyyatlar, hesablardakı qalıqlar və məlumatların açıqlanmasına dair müddəa səviyyəsində dələduzluqla edilmiş əhəmiyyətli təhriflər riskini müəyyənləşdirərək qiymətləndirməlidir;

- dələduzluqla nəticəsində edilmiş əhəmiyyətli təhriflər riskini müəyyənləşdirərək qiymətləndirərkən gəlirin tanınmasında auditor dələduzluq risklərinin mövcudluğu haqqında ehtimala uyğun olaraq, gəlir əməliyyatlarının, gəlirin yaxud da təsdiqləmələrin müəyyən formasının müvafiq risklərə təkan verməsini qiymətləndirməlidir.

Auditorun kommertiya təşkilatını və təşkilatın mühitini öyrənməsi barədə, eləcə də əhəmiyyətli təhriflər riskinin 315 saylı beynəlxalq audit standartının tələb etdiyi qaydada qiymətləndirilməsi haqqında audit sənədləşdirməsinə aşağıdakıları daxil etməlidir:

- tapşırıq qrupunun üzvləri arasında müzakirə zamanı müəssisənin maliyyə hesabatlarının dələduzluq nəticəsində əhəmiyyətli təhriflərə məruz qalması barədə qəbul edilmiş qərarlar;

- maliyyə hesabatları səviyyəsində və təsdiqləmələr səviyyəsində dələduzluq nəticəsində yol verilən aşkar edilmiş və qiymətləndirilmiş əhəmiyyətli təhriflər riski.

Auditorlar auditin həyata keçirildiyi kommertiya təşkilatında risklərin idarə olunması sisteminin spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq birinci növbədə risklərin idarə olunması sisteminin vəziyyətinin ümumi müəyyən olunmasını yerinə yetirməli, eləcə də onun ümumi etibarlılığını dəyərləndirməlidir.

3.3 Audit risklərinin idarə edilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi

İnteqrasiya olunmuş yanaşma əsasında maliyyə hesabatlarının auditinin bütün mərhələlərində riskin qiymətləndirilməsi üçün vahid metodologiyanın işlənilib hazırlanması zəruridir. Auditin planlaşdırılması və aparılmasında əsas vəzifə hər bir yoxlanılan subyekt üçün qəbul edilən riskin subyektiv səviyyəsi kimi başa düşülən “normal risk səviyyəsi”ndən kənara çıxmamaqdır. Qərar vermə riski, proqnozlaşdırılan nəticənin çatışmazlığı və ya alınmaması ilə əks olunan konkret alternativ seçərkən qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmamaq riskidir.

Bu halda risklərin qiymətləndirilməsinin sistemli yanaşma əsasında aparılması təklif edilir. Sistematik yanaşma nöqteyi-nəzərindən risklərin qiymətləndirilməsi sistemin etibarsızlığı şəraitində itkilərin kəmiyyət və ya keyfiyyətə ölçülməsidir [33, s.226].

Vurğulayırıq ki, risk kimi iqtisadi kateqoriyanın çoxölçülü olması səbəbindən iki növ problem yaranır:

- riskin qiymətləndirilməsi göstəricilərinin seçilməsi;
- riskin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən audit hesabatının əsaslandırılması.

Bu vəzifələr hər bir konkret halda tədqiqatın məqsədlərindən, qəbul edilmiş fərziyyələr sistemindən, müvafiq məlumatların mövcudluğundan və risklərin qiymətləndirilməsinin müvafiq üsullarının əsaslandırılmasından asılı olaraq həll edilir. Audit risklərinin idarə edilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi çərçivəsində aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- əhəmiyyətlik və riskin qiymətləndirilməsi üçün ən yaxşı variantın seçilməsinin əsaslandırılması;
- təhlil prosesində müəyyən edilmiş risk faktorlarından və itkilərin baş vermə ehtimalından asılı olaraq risklərin qiymətləndirilməsi səviyyəsinin və mərhələlərinin müəyyən edilməsi;
- riskin kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin əsaslandırılması.

Riskin qiymətləndirilməsi mexanizminin səmərəliliyi maliyyə hesabatlarının auditinin hər bir mərhələsində sistematik yanaşma və ardıcıl risklərin qiymətləndirilməsinin tətbiqi ilə əldə edilir. Riskin məqbul səviyyəsi subyektiv göstərici olduğundan, hər bir konkret halda fərdi olaraq müəyyən edilir.

Maliyyə hesabatlarının auditinin hərtərəfli risk qiymətləndirilməsi ardıcılığı aşağıdakı dörd mərhələdən ibarət ekspertizadan ibarətdir:

- auditin ayrı-ayrı mərhələlərində riski müəyyən etmək üçün ilkin keyfiyyət yoxlaması və əhəmiyyətliliyin qiymətləndirilməsi;
- risk hadisələrinin ekspert müəyyənləşdirilməsinə və onların bütövlükdə auditin ayrı-ayrı mərhələlərində kumulyativ qiymətləndirmə;
- riskin kəmiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;

- auditin ayrı-ayrı mərhələlərində risklərin kompleks qiymətləndirilməsi;
- statistik və ekspert metodlarının kombinasiyasından istifadə etməklə həyata keçirilir;
- audit rəyinin seçimini qiymətləndirmək üçün inteqral audit riskinin qiymətləndirilməsi.

Auditor maliyyə hesabatı səviyyəsində və təsdiqləmə səviyyəsində saxtakarlıq və ya səhv nəticəsində əhəmiyyətli təhrif riskini müəyyən etməli və qiymətləndirməlidir. Riskin qiymətləndirilməsi təşkilatı və onun ətraf mühitini, o cümlədən təşkilatın daxili nəzarət sistemini öyrənməklə həyata keçirilir. Bu, əhəmiyyətli təhriflərin qiymətləndirilmiş risklərinə cavab olaraq audit prosedurlarının işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün əsas yaradır.

Audit riskinin qiymətləndirilməsi prosedurlarına adətən aşağıdakılar daxildir:

- rəhbərliyə, müvafiq xidmətlərin əməkdaşlarına sorğuların formalaşdırılması və göndərilməsi: daxili nəzarət, daxili audit, risklərin idarə edilməsi;
- auditorun rəyinə görə, saxtakarlıq və ya səhv nəticəsində əhəmiyyətli təhrif risklərini müəyyən etməyə kömək edə biləcək məlumatla malik olan müəssisə daxilindəki digər şəxslər.

Riskin qiymətləndirilməsi prosedurları kimi həyata keçirilən analitik prosedurlara həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə məlumatları, məsələn, satış və satış sahəsi arasındakı əlaqənin qiymətləndirilməsi daxil ola bilər. Analitik prosedurların aparılması auditin məzmunu və metodologiyasının seçilməsinə təsir edə biləcək amillərin mövcudluğunu göstərə bilən qeyri-adi əməliyyatları və ya meyilləri müəyyən etməyə kömək edir. Ayrı-ayrı iqtisadi proseslərin parametrləri ilə istifadə olunan resurslar arasında müəyyən edilmiş qeyri-adi və ya gözlənilməz əlaqələr auditora əhəmiyyətli təhrif risklərini, xüsusən də saxtakarlıq nəticəsində yaranan əhəmiyyətli təhrif risklərini müəyyən etməyə imkan verir.

Müşahidə və yoxlama kommersiya təşkilatının rəhbərliyinə və digər şəxslərə göndərilmiş sorğulara cavabların işlənilməsi nəticəsində əldə edilmiş məlumatları, habelə təşkilat və onun ətraf mühiti haqqında verilmiş məlumatları təsdiq edə bilər. Müşahidə və yoxlama aşağıdakılarla bağlı audit prosedurlarının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- təşkilatın əməliyyat fəaliyyəti;
- biznes planları, mühasibat uçotu və daxili nəzarət qaydalarını;
- rəhbərlik tərəfindən hazırlanmış hesabatlar, o cümlədən aralıq maliyyə hesabatları və idarəetməyə məsul şəxslər;
- təşkilatın binaları və istehsalat obyektləri.

BMS-lərə uyğun olaraq, auditor əhəmiyyətli təhrif risklərini aşağıdakı səviyyələrdə müəyyən etməli və qiymətləndirməlidir:

1. Maliyyə hesabatları səviyyəsində.

Maliyyə hesabatı səviyyəsində risklər nəzarət mühitindəki zəifliklərdən, eləcə də digər amillərdən, o cümlədən iqtisadi şəraitin pisləşməsi yarana bilər. İdarəetmə səriştəsinin olmaması da maliyyə hesabatlarının etibarlılığına və tamlığına geniş təsir göstərə bilər.

2. Əməliyyat növləri, hesab qalıqları və açıqlamalar üçün təsdiq səviyyəsində.

Audit zamanı əməliyyatların növləri, hesab qalıqları və maliyyə hesabatlarında açıqlamalar ilə bağlı təsdiqləmə səviyyəsində əhəmiyyətli təhrif risklərinin nəzərə alınması məqsəduyğundur. Təsdiqləmə səviyyəsində əhəmiyyətli təhrif risklərinin qiymətləndirilməsinin nəticələri kifayət qədər müvafiq audit sübutlarının əldə edilməsi üçün tələb olunan əlavə audit prosedurlarının xarakterini, vaxtını və həcmi müəyyən etməyə kömək edir. Təsdiqləmə səviyyəsində əhəmiyyətli təhrif risklərinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı auditor belə nəticəyə gələ bilər ki, müəyyən edilmiş risklər geniş şəkildə maliyyə hesabatlarına tətbiq edilir və potensial olaraq bir çox təsdiqlərə təsir edə bilər. Bunun üçün auditor aşağıdakıları etməlidir:

- əməliyyatların növlərini, hesab qalıqlarını və maliyyə hesabatlarının açıqlamalarını nəzərdən keçirməklə müəssisənin və onun ətraf mühitinin öyrənilməsi prosesi boyu riskləri, o cümlədən həmin risklərlə bağlı nəzarətləri müəyyən etmək;

- müəyyən edilmiş riskləri qiymətləndirmək və onların bütövlükdə maliyyə hesabatlarına daha uyğun olub-olmadığını və bir çox təsdiqlərə potensial təsir göstərə biləcəyini müəyyən etmək;

- auditorun yoxlamalı olduğu müvafiq nəzarət vasitələrini nəzərə alaraq təsdiqləmə səviyyəsində müəyyən edilmiş risklər və mümkün səhvlər arasında uyğunluq yaratmaq;

- təhrif ehtimalını, o cümlədən təkrarlanma ehtimalını təhlil etmək və potensial təhrifin əhəmiyyətli təhrifə səbəb olacaq qədər əhəmiyyətli olub-olmamasını müəyyən etmək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Risqlərin qəbul edilməsi müəssisə və təşkilatlar üçün təbiidir. Kommersiya təşkilatları iqtisadi prosesə cəlb olunur, riskləri öz üzərinə götürərək iqtisadi sistemdə tərəf kimi çıxış edərək daha çox qazanmaq istəyirlər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, risk bir təşkilatın gəlirinə və ya nüfuzuna zərər verə biləcək potensial və ya real bir hadisə yaxud prosesdir. Risklərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onları ötürmək və ya idarə etmək mümkündür.

Kommersiya təşkilatlarında risklərin qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli yanaşmalar əksər təşkilatların üzləşdiyi risklərin unikal xüsusiyyətlərini nəzərə almır. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik risklərin qiymətləndirilməsi üçün ümumi analitik çərçivədən istifadə qiymətləndirilmə prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə istifadə edilə bilər. Risklər təşkilatlara potensial təsir göstərməsi və rəhbərliyin onların nə vaxt və ya hansı formada baş verəcəyini bilməməsi baxımından oxşarlığa malikdir. Risklərin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalı olan əsas risk kateqoriyaları arasında da əhəmiyyətli və fərqli aspektlər mövcuddur. Müxtəlif elmi tədqiqatlara nəzərən qeyd etmək olar ki, bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, risklərin idarə edilməsi sahibkarın fəaliyyətində idarəetmə strategiyaları və maliyyə idarəetmə üsullarının məcmusudur, yəni risklərin idarə edilməsi maliyyə idarəetməsinin bir hissəsidir. Həmçinin risklərin idarə edilməsi biznesin aparılması prosesində risklərin qiymətləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi və maliyyə münasibətləri sistemi kimi də müəyyən edilir. Ümumiyyətlə kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan real və potensial riskləri azaltmaq üsullarından istifadə riski effektiv qiymətləndirməyə və gəlir, eləcə də mənfəət səviyyəsini artırmağa imkan verir. Lakin bunun üçün hərtərəfli və dəqiq qiymətləndirmə tələb olunur. Yuxarıda göstərilən risklərin azaldılması üsulları, o cümlədən risklərin idarə olunmasına olan elmi yanaşmalar kommersiya təşkilatlarının dinamik dəyişən iqtisadi sistemin müasir şəraitində səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verir.

Kommersiya təşkilatının praktiki fəaliyyətində iqtisadi riskin təzahür mərhələsindən asılı olaraq aşağıdakıları ayırmaq lazımdır:

- fəaliyyətin nəzarət parametrlərinin müəyyən edilmiş rejimdən kənara çıxması mərhələsində iqtisadi risk;
- belə kənarlaşmaya səbəb ola biləcək bilavasitə və dolaylı səbəblərin baş vermə mərhələsindəki iqtisadi risk;
- gələcəkdə belə səbəblərin və kənarlaşmaların baş verməsi üçün imkanların açılması mərhələsində iqtisadi risk;
- belə imkanların aşkar edilməsinə gətirib çıxarmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan mərhələdə iqtisadi risk.

Ümumilikdə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların müxtəlif istiqamətlər üzrə maliyyə göstəricilərini açıqlaması tələb kimi onların qarşısına qoyulsa da bir çox iqtisadi subyektləri bu tələbi ya yerinə yetirmir ya da onu müəyyən gecikmələrlə icra edirlər. Bu

da maliyyə hesabatlarının kənar istifadəçiləri üçün müəyyən qərarların qəbul edilməsi zamanı çətinliklər yaradır.

Müvafiq sahədə mövcud olan ölkə səviyyəsində hazırlanmış təlimatların, habelə beynəlxalq standartların məqsədləri baxımından audit yanaşması ümumiyyətlə üç fərqli mərhələ kimi bölünür. Buraya riskin qiymətləndirilməsi, ona uyğun adekvat fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, eləcə də hesabatların hazırlanması aiddir. Auditorun ixtisas və səriştəsinin səviyyəsindən və s asılı ola bilər. Beləliklə, audit riski maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin olduğu hallarda auditorun uyğun olmayan rəy bildirməsi riskidir. Audit riskinə aşağıdakılar daxildir:

- əhəmiyyətli təhrif riski;
- faktın aşkarlanmama riski

Əhəmiyyətli təhrif riski maliyyə hesabatlarında kənar auditdən əvvəlki mərhələdə müəyyən edilmiş əhəmiyyətli təhriflərin olması riskidir.

Tədqiqatın aparılması zamanı təhlillər və ümumilləşdirmələrin nəticəsində aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar:

- pandemiya şəraitində qapanmalara görə iqtisadi aktivliyin azalması ilə təşkilatlarda mənfəətlilik azalmışdır.

- kommersiya təşkilatlarında inzibati və əməliyyat xərcləri artmışdır.

- iqtisadi şəraitlə əlaqədar perspektiv hadisə və proseslər təşkilatların fəsiəsiz fəaliyyət göstərmək qabiliyyətini dayandırmasına səbəb ola bilər.

- audit aparılan və aparılmayan təşkilatların maliyyə hesabatlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, bəzi xərclər və gəlirlər illər üzrə dəyişkənliyə malikdir.

Ümumilikdə aşağıdakı tövsiyələri qeyd edə bilərik:

- bank olmayan kredit təşkilatları əsasən beynəlxalq səviyyədə tanınan audit təşkilatlarını cəlb etsə investisiya cəbediciliyi baxımından daha yaxşı olar ;

- təhlilə cəlb edilən hər iki təşkilat daxili nəzarət sistemindəki əhəmiyyətli çatışmazlıqları aradan qadırmalıdır;

- fırıldaqçılıq və ya səhv nəticəsində yaranmasından asılı olmayaraq əhəmiyyətli təhriflər olmayan maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün müəssisə rəhbərliyi tərəfindən davamlı nəzarət həyata keçirilməlidir;

Ekspert qiymətləndirməsinə əsasən isə belə qənaətə gəlmək olar ki, auditin aparılması tək qanunverici baxımdan zəruri olan kommersiya təşkilatlarında deyil ümumilikdə bütün müəssisə və təşkilatlarda aparılmalıdır. Həmçinin istehsal və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyatları aşkar edən daxili auditorlara daha çox tələbat vardır.

Ekspertərin suallara verdikləri elmi əsaslandırılmış cavabların ümumiləşdirilməsi bir daha bizim keys study-də gəldiyimiz nəticəni təsdiq edir. Daxili audit olmadıqda müəssisənin gəlir və xərclərinə, maliyyə nəticələrinə səmərəli nəzarət mümkün olmur və ona görə də ortaya istənilməyən nəticələr çıxır. Daxili audit müəssisədə risklərin idarə olunması üçün vacib alətlərdən biridir. Daxili audit gəlirlərin və xərclərin dinamikasına nəzarət üçün əhəmiyyətli mexanizmlərdən biridir. Bununla da bizim hipotezlərimiz özünü doğruldur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasına (IFAC), Kiçik və orta müəssisələrin auditində Beynəlxalq Audit Standartlarının tətbiqinə dair təlimat 2-ci cild — Praktiki təlimat, 2011, 420 səh.
2. Beynəlxalq Audit və Təsdiqləmə Standartları Şurası, Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə beynəlxalq standartlar toplusu, I cild, Bakı - 2019, 1415 səh.
3. Rəsmi statistika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı - 2018
4. Səbzəliyev S., Mühasibat hesabatı, Dərslik, Bakı – 2016, 258 səh
5. “Finca Azərbaycan” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti və “FinEx Kredit” ASC Bank olmayan kredit təşkilatının Maliyyə Vəziyyəti haqqında Hesabatı, 31 dekabr 2020
6. “Finca Azərbaycan” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti və “FinEx Kredit” ASC Bank olmayan kredit təşkilatının Mənfəət və ya Zərər haqqında Hesabatı, 31 dekabr
7. Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 22 may 2007, <http://www.e-qanun.az/framework/13241>
8. Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə beynəlxalq standartlar toplusu, 2016-2017-ci illər nəşri, I hissə / 1-ci cild, Bakı – 2019, 1415 səh
9. “Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Bakı şəhəri, 27 may 2010
10. Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” – 2011. - 187 səh.

İngilis dilində

11. Abkowitz M. D., J. S. Camp, Identifying Risks and Scenarios Threatening the Organization as an Enterprise, p 12
12. Douglas Johnston, Peter MDjuric, The Science Behind Risk Management, IEEE Signal Processing Magazine 28(5), October 2011, p 26 – 36
13. Julie Bell Lindsay, Anita Doult, Emerging Technologies, Risk, and the Auditor’s Focus, *Center for Audit Quality*, July 8, 2019, <https://corp.gov.law.harvard.edu/2019/07/08/emerging-technologies-risk-and-the-auditors-focus/> 05.04.2022
14. IAASB CAG Public Session, Proposed ISA 500 (Revised), Audit Evidence, March 2022, <https://www.ifac.org/system/files/meetings/files/20220308-IAASB-CAG-Agenda-Item-E.2-Audit-Evidence-Draft-Proposed-ISA-500-Revised-final.pdf> 05.04.2022
15. Lateef A., Omotayo F.O., Information audit as an important tool in organizational management: A review of literature, *Business Information Review* 2019, Vol. 36(1) 15–22

16. Nguyen T. V. L., Development Of Internal Auditing Methods, Baikal Research Journal, vol. 7, no. 2 2016, p 9
17. Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB) Auditing Standard (AS) 17: The Auditor's Responses to the *Risks of Material Misstatement*, available at <https://pcaobus.org/Standards/Auditing/Pages/AS2301.aspx>.
18. PCAOB Audit Standard 2110: *Identifying and Assessing Risks of Material Misstatement*, <https://pcaobus.org/Standards/Auditing/Pages/AS2110.aspx>
19. Terje Aven, Risk assessment and risk management: Review of recent advances on their foundation, European Journal of Operational Research Volume 253, Issue 1, 16 August 2016, Pages 1-13
20. Terje Aven, Enrico Zio, Foundational Issues in Risk Assessment and Risk Management, Risk analysis, An international Journal, Volume 34, Issue 7, July 2014, p 1164-1172
21. Tamimi O., The Role of Internal Audit in Risk Management from the Perspective of Risk Managers in the Banking Sector, Australasian Accounting, Business and Finance Journal, V 15 Issue 2, 2021, p 115-129

Rus dilinda

22. Березина, А.В. Учетно-аналитическое обеспечение риск-менеджмента в коммерческих организациях: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.12, Тольят. гос. универ. – Тольятти, 2011. – 19 с.
23. Бондаренко О. Г. Управление коммерческим риском: Учебное пособие для бакалавров. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2018. — 147 с.
24. Внутренний аудит : учеб. пособие / под.ред. Ж. А. Кеворковой. — М. : Юнити-Дана, 2013. — 319 с.
25. Группа Всемирного Банка, Центр Реформ Финансовой Отчетности, Основы аудита финансовой отчетности Душанбе, Таджикистан 10 – 14 мая 2011 г. 105 с.
26. Грабивчук В. Я., Пивень И. Г. Роль внутреннего аудита и его взаимосвязь с системой управления рисками организации, Journal of Economy and Business, vol. 4-2 (62), 2020, с 53-56
27. Егорова И. С., Оценка неотъемлемого риска при осуществлении отдельных видов аудиторской деятельности, Журнал “АУДИТОР” №7-2019,
28. Емельянова О. Ю., Особенности в подходах к управлению рисками в предпринимательской деятельности, Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 1 (139).с. 136–140

29. Машков Д. М., Научные подходы к управлению рисками промышленных предприятий, Инженерный вестник Дона, №4 2014, с 16
30. Ковалев Е. А., Классификация экономических рисков организации для целей управления, УО «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации», г. Гомель, Республика Беларусь, 2012, с 4
31. Кизилов А. Н. Развитие внутреннего аудита в системе управления коммерческой организацией, Вестник Ростовского государственного экономического университета. — 2009. — № 29. — С. 265–272.
32. Максимова Г. В. Внутренний аудит: развитие стратегического планирования проверок / Г. В. Максимова // Известия Иркутской государственной экономической академии. — 2014. — № 1 (93). — С. 35–39.
33. Капелист Е. И. Развитие методики планирования внутреннего аудита в сельскохозяйственных организациях / Е. И. Капелист, А. Н. Кизилов // Фундаментальные исследования. — 2012. — № 6-1. — С. 224–228.
34. Тартарашвили Т. Т., Аудит эффективности управления рисками коммерческого банка, Аудиторская Деятельность, 6 (138) – 2010, с 43-49
35. Швырев А. О. Методика управления аудиторским риском, Аудиторская Деятельность, 44 (242) – 2012, с 33-46

İnternet resursları

36. <https://www.finca.az/wp-content/uploads/sites/3/2021/06/İllik-maliyy%C9%99-hesabati-2020.pdf>
37. https://www.memphis.edu/ifti/pdfs/cait_risk_scenario_identificaton.pdf